तुकारामाला गुरूपदेश

[मराठी संशोधन पत्रिका, जानेवारी १९५८
च्या अंकांत प्रसिद्ध झालेला निबंध]

म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय निबंध
सं. क्र. २१३०

लेखक

कै. पुरुषोत्तम मंगेश लाड

REFBK-0009778

मराठी संशोधनमंडळ
ई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई २

१९५८

किंमत १२ आणे

तुकारामाला गुरूपदेश

लेखक

कै. पुरुषोत्तम मंगेश लाड

मराठी संशोधनमंडळ
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, मुंबई २

१९५८

किंमत १२ आणे

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वत्व
क्रमांक ७५८८२ वि: निबंध
२९३० नोंद दि: २२/३/६९

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
ग्रंथालय
समृद्धी योजना
१९७०

REFBK-0009778

संपादकीय

मुंबई सरकारनें प्रसिद्ध केलेल्या श्रीतुकारामबावांच्या गाथेबरोबर १९५० सालीं प्रसिद्ध करण्याकरितां म्हणून कै. श्री. पु. मं. लाड यांनीं लिहावयास घेतलेलें तुकारामाचें चरित्र त्यांच्या आजारीपणामुळें आणि इतर कार्यबाहुल्यामुळें त्यांना वेळेवर पुरें करतां न आल्यामुळें १९५५ सालीं त्या चरित्राचा पूर्वार्ध प्रसिद्ध करण्याचें त्यांनीं योजिलें; परंतु तेंहि करण्यास विलंब लागल्यामुळें अखेरीस मार्च १९५७ मध्यें जीं चौदा प्रकरणें पुरीं छापून तयार होतीं, तेवढींच पूर्वार्धाच्या स्वरूपांत तुकारामबीजेच्या सुमुहूर्तावर त्यांच्या हयातींत ता. १७ मार्च १९५७ रोजीं प्रसिद्ध करण्यांत आलीं. पंधरावें प्रकरण 'गुरूपदेश' हें असून त्याचीं बरींचशीं पृष्ठें छापून किंवा कंपोझहि होऊन राहिलीं होतीं, आणि त्याच्यापुढील थोडासा लिहिलेला मजकूर त्यांच्या कागदपत्रांत होता तो श्रीमती लाड यांनीं कृपा करून आम्हांस दिला. येणेंप्रमाणें हें प्रकरण आतां बहुतेक अंशीं पूर्ण स्वरूपांत प्रसिद्ध करण्यांत येत आहे.

कै. लाड यांचें तुकारामाचें चरित्र सुदैवानें संपूर्ण प्रसिद्ध झाल्यास त्याचें स्वरूप कसें झालें असतें, त्याची थोडी कल्पना, आपल्या ग्रंथाचा जो आराखडा त्यांनीं लिहून ठेवलेला उपलब्ध आहे, त्यावरून होण्यासारखी आहे. तो असा :—

प्रकरणांची अनुक्रमणिका:—(१) कुलपरंपरा, (२) आडनांव व जात, (३) आईबाप व नांव, (४) जन्मशक, (५) बालपण, (६) सावकारी आणि व्यापार, (७) यौवन आणि संसार, (८) जिवलगांचा वियोग, (९) दिवाळें आणि दुष्काळ, (१०) सारासारविवेक, (११) साधना, (१२) कवित्व, (१३) लोहगांवचा वेढा, (१४) मनोमंथन, (१५) गुरूपदेश, (१६) पूर्णबोध, (१७) उदकीं तारिले कागद, (१८) बहिणाबाई व मंबाजी, (१९) धर्मसंस्थापन, (२०) गीतेवरील अभंगटीका, (२१) लौकिक, (२२) शिवाजीचा अव्हेर, (२३) निर्याण, (२४) तुकारामाचें जीवन, (२५) तुकारामाचें काव्य, (२६) तुकारामाचा धर्म.

परिशिष्टें:—(१) नकाशा व टिप्पणें, (२) कागदपत्र, (३) दुर्मिळ व छापील माहिती, (४) कविकुसुमांजली, (५) तुकाराम वाङ्मय (मुद्रित), (६) तुकाराम वाङ्मय (हस्तलिखित), (७) गीतेवरील अभंगटीका.

वरील परिशिष्टांच्या यादींत निर्दिष्ट केलेल्या तुकारामाच्या मुद्रित व हस्तलिखित वाङ्मयाच्या याद्या मराठी संशोधनपत्रिकेंत प्रसिद्ध झाल्या आहेत. प्रस्तुत तुकारामाचा 'गुरूपदेश' 'पत्रिकें'त प्रसिद्ध करण्यास परवानगी दिल्याबद्दल श्रीमती माणकबाई लाड व मुंबई सरकार यांचे आम्ही आभारी आहों. पुढील प्रकरणांत निर्दिष्ट केलेले पृष्ठांक कै. लाडांनीं लिहिलेल्या तुकारामाच्या चरित्रांतील आहेत, हें निराळें सांगण्याचें कारण नाहीं.

दि. १५-११-५७ **अ. का. प्रियोळकर**

तुकारामाला गुरूपदेश

"कोण भेटे सांगेसें" अशी जी तुकारामाला चिंता वाटत होती ती शेवटीं पांडुरंगानेंच दूर केली. जीवनाची वाट चालतांना तुकाराम पांडुरंगाचाच आधार घेत असे; पांडुरंगच त्याचा भार वागवीत असे. नामदेवासमावेत येऊन पांडुरंगानें कवित्वाच्या मापाची 'सळे' धरिली. आतां पांडुरंगानेंच त्याला भवसागर पार करण्यासाठीं 'तारू' दाविला. सॉक्रेटिसाला अमुक गोष्ट करूं नकोस असा अज्ञात शक्तीमार्फत आदेश मिळत असे. तुकारामाला त्याच्या उलट, अमुक कर अशी प्रत्यक्ष आज्ञा होत असे; म्हणून त्याच्या कर्मयोगांत प्रेरणेची स्फूर्ति आली.

गुरूची गांठ पांडुरंगानें कशी घालून दिली याचा मूलभूत वृत्तान्त तुकारामाच्याच शब्दांत वाचणें बरें:—"सद्‌गुरुरायें (संत गुरुराये) कृपा मज केली। परी नाहीं घडली सेवा कांहीं ॥ १ ॥ ॥ ध्रु० ॥ सांपडविलें वाटे जातां गंगास्नाना (गंगे स्नाना)। मस्तकीं तो जाणा ठेविला कर ॥ भोजना मागती तूप पावशेर। पडिला विसर स्वप्नामाजी ॥ २ ॥ कांहीं कळे (कळ्हे) उपजला अंतराय। ह्मणोनियां काय त्वरा जाली ॥ ३ ॥ राघवचैतन्य केशवचैतन्य (राघो चैईतन्य केशो चैतन्ये)। सांगितली खुण माळिकेची ॥ ४ ॥ बाबाजी आपलें सांगितलें नाम। मंत्र दिला राम कृष्ण हरि ॥ ५ ॥ माघशुद्ध दशमी पाहुनि गुरुवार। केला अंगीकार तुका ह्मणे ॥ ६ ॥". "माझिये मनींचा जाणोनियां भाव। तो करी उपाव गुरुराजा (गुरुराव) ॥ १ ॥ ॥ ध्रु० ॥ आवडीचा मंत्र सांगितला सोपा। जेणें नव्हे गुंपा कांहीं कोठें ॥ छ ॥ जाती पुढें एक उतरले पार। हा भवसागर साधुसंत ॥ २ ॥ जाणत्या नेणत्या ज्या जैसी आवडी। उतार सांगडी तापे पेटीं ॥ ३ ॥ तुका म्हणे मज दावियेला तारू। कृपेचा सागरु पांडुरंग ॥ ४ ॥."[1]

या वृत्तान्ताचा आणखी थोडा भाग आहे; तो पुढें विचारांत घ्यावयाचा आहेच. त्याचा या वृत्तान्तांतून उद्भवणाऱ्या तीन प्रश्नांपैकीं एकाशीं अगत्याचा संबंध आहे. हे तीन प्रश्न असे:—(१) गुरूपदेश नक्की केव्हां झाला? (२) उपदेश देणारा गुरु कोण होता? (३) उपदेशाचा प्रकार काय?

यांतील पहिल्या प्रश्नाचा निकाल अडचणींच्या विशेष गुंतागुंतींत सांपडल्याशिवाय करितां येईल. उपदेश झाला त्या दिवशीं माघ शुद्ध नवमी असून तो गुरुवार होता. प्रचारांत रूढ असलेल्या कल्पनांप्रमाणें सूर्योदयाला नवा वार सुरू

---

१ अभंग ३६८, ३६९. कंसांतले पाठ संताजी तेली जगनाड्याच्या वहीवरून भाव्यांनीं छापलेल्या गाथेंतून घेतले आहेत. (अभंग २१५–६). ज्यांनीं अर्थात कांहीं फेरबदल होण्याचा संभव आहे असे तेवढेच पाठ मुद्द्याचे आहेत.

होतो, व तेव्हां जी तिथि असेल ती त्या दिवसाची तिथि मानतात. तुकारामाच्या काळीं या बाबतींत पंचांगाची कांहीं निराळी मान्यता होती असें दिसत नाहीं. या मान्यतेप्रमाणें इ. स. १६३० च्या दुष्काळानंतर व तुकारामाच्या निर्याणापर्यंत माघ शुद्ध दशमी गुरुवार हा योग २३ जानेवारी १६४० (शके १५६१), १९ जानेवारी १६४३ (शके १५६४), व ४ जानेवारी १६४७ (शके १५६८) या तीन दिवशींच येतो.[१] वह्या बुडविल्याचा प्रसंग गुरूपदेशानंतर झाला हें पुढें सतराव्या प्रकरणांत दिसून येईल. बहिणाबाईस तुकारामानें २५ ऑक्टोबर १६४० रोजीं स्वप्नांत अनुग्रह केला. त्यापूर्वीं ह्या सर्व घटना घडल्या होत्या. म्हणजे १९ जानेवारी १६४३ व ४ जानेवारी १६४७ या तारखा आपोआपच बाजूस पडतात; व २३ जानेवारी १६४० एवढीच तारीख शिल्लक राहते.[२]

असें असतां पांगारकरांनीं १० जानेवारी १६३३ (शके १५५४) ही तारीख अधिक ग्राह्य मानिली आहे. बहिणाबाईचें निवेदन व त्यावरून निघणारा निष्कर्ष पांगारकरांना अर्थात् मान्य आहे. परंतु त्या निष्कर्षापुढची त्यांची विचाराची दिशा भिन्न होते. ते म्हणतात :—"शके १५६० च्या सुमारास वह्या तरल्याची गोष्ट घडून आली, असें साधारणतः समजण्यास हरकत नाहीं. तुकोबांना कवित्व-स्फूर्ति होऊन ते अभंग करूं लागल्यास दोन-तीन वर्षें १५६० मध्यें झालीं असावींत. ते कीर्तनांत स्वरचित अभंग म्हणत असल्याचा व त्यांत वेदार्थ उमटत असल्याचा बोभाटा रामेश्वरभटाच्या कानीं जाऊन विरोधी पक्ष छळ करूं लागल्याचा जर शक १५६० धरावयाचा तर १५५७।८ त तुकोबांस कवित्वस्फूर्ति झाली व तत्पूर्वीं पण १५५२ नंतर कोणत्याहि माघ शुद्ध १० ला गुरुवार असलेल्या सालांत तुकोबांस गुरुपदेश झाला, असें मानायला पाहिजे. जंत्रींत पहातां शके १५५४ त माघ शुद्ध १० ला गुरुवार येतो. म्हणजे शके १५५४ तल्या माघ शुद्ध १० ला गुरुवारीं पहांटे भंडाऱ्यावर तुकोबांस स्वप्नांत गुरूपदेश झाला असें सिद्ध होतें. त्या दिवशीं इंग्रजी तारीख १० जानेवारी इ. स. १६३३ ही होती."[3]

या निर्णयास बाध आणणारी सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, शके १५५४ तल्या माघ शुद्ध दशमीला गुरुवार येत नसून बुधवार येतो. पांगारकरांनीं कोणती जंत्री

---

१ या शकमित्या व तारखा "खरे जंत्री अथवा शिवकालीन संपूर्ण शकावली (शके १५५१-१६४९, इ. स. १६२९-१७२८) रचणार कै. वा. गणेश सखाराम खरे (भारत इतिहास-संशोधक मंडळ) १९२३" या व "An Indian Ephemeris A. D. 700 to A. D. 1799 by L. D. Swami Kannu Pillai, Madras, 1922 Vol. VI." या ग्रंथांवरून तपासून घेतल्या आहेत.

२ बहिणाबाईस तुकारामाचा स्वप्नांत अनुग्रह २५ ऑक्टोबर १६४० रोजीं झाला, हें मागील प्रकरण १२ पृ. १११ वर दाखविलें आहे.

३ श्रीतुकारामचरित्र पृ. ३७.

पाहिली होती, हें नमूद करून ठेविलें नाहीं. खरे जंत्रींत शके १५५४ तली माघ शुद्ध दशमी बुधवारीं दाखविली आहे. बुधवार तारीख ९ जानेवारी १६३३ रोजीं दशमी ५१ घटि ५८ पळें होती.[1] माघांतील उज्जयिनी मध्यम सूर्योदयाप्रमाणें बुधवारीं रात्रीं ३ वाजून १४ मिनिटांनीं दशमी संपून एकादशीस प्रारंभ होतो. आजच्या पंचांगांतील सूर्योदयाची वेळ घेतली तरी ४ वाजून ४ मिनिटांनीं एकादशीस सुरुवात होते. म्हणजे गुरुवारीं दशमी असणें शक्यच नाहीं. पांगारकरांनीं आरंभीं[2] प्रसिद्ध ज्योतिर्विदांचा हवाला दिला आहे; व त्यांतहि लोकमान्य टिळकांनीं गणित करून शकमित्यांचा निर्णय एका लिखितावर करून तें आपल्या हवालीं केलें, असें नमूद करून ठेविलें आहे. तें लिखित छापलें असतें तर संशोधकांस मदत झाली असती. त्याच्या अभावीं खरे व स्वामी कन्नु पिल्ले यांचें सर्वसान्य गणितच आपणांस स्वीकारावें लागतें. पांगारकरांच्या मनांत असा श्लेष असल्यास नकळे कीं, गुरुवार सुरू व्हावयाच्या पहांटेस दशमी होती व तेव्हां स्वप्न पडलें. हा श्लेषहि सूक्ष्माहून सूक्ष्मतर गणितावर आधारावा लागतो. रूढ वाक्प्रचाराप्रमाणें एक तर बुधवारीं दशमीस अथवा गुरुवारीं एकादशीस आपणांस गुरूपदेश झाला, असें तुकारामानें म्हटलें असतें. परंतु आपण अशी कल्पना केली पाहिजे कीं, तुकारामास स्वप्न बुधवारीं रात्रीं चार वाजण्यापूर्वीं पडलें; व पंचांग पाहून त्यानें त्या क्षणाची तिथि निर्णित केली; पण वार मात्र सूर्योदयानंतरचा घातला. तुकारामास पंचांगाचेंहि अंग असेल. पण वरील अभंगांत तो पंचांगाचें गणित सांगत नव्हता; व्यवहाराची भाषा बोलत होता. एकंदरींत १० जानेवारी १६३३ ही तारीख माघ शुद्ध दशमी गुरुवार या तुकारामाच्या वर्णनाशीं जुळत नाहीं. गुरूपदेशापूर्वीं, इ. स. १६३३-४ च्या सुमारास, कवित्वास प्रारंभ झाला असें आपण मान्य केलें म्हणजे पांगारकरांस वाटणारी अडचणही नडत नाहीं.

सारांश, तुकारामास गुरूपदेश माघ शुद्ध दशमी गुरुवार, शके १५६१ म्हणजे इ. स. २३ जानेवारी १६४० रोजीं झाला असें आपणांस निश्चित मानतां येईल.

उपदेश देणारा गुरु कोण होता, याचें मात्र निश्चित उत्तर देणें आज उपलब्ध असलेल्या माहितींत जवळजवळ अशक्य आहे. ज्यानें मंत्र सांगितला त्याला खुद्द तुकाराम बाबाजी या नांवानें ओळखत होता हें निःसंशय होय. जेथें जेथें अभंगांत तुकारामानें गुरूचा नांवानें उल्लेख केला आहे, तेथें तेथें बाबाजी एवढेंच नांव दिलें आहे. वर उद्धृत केलेल्या गुरूपदेशाच्या अभंगांत "बाबाजी आपलें सांगितलें नाम" असें निःसंदिग्ध सांगितलें आहे. गुरूपदेशानंतर जी नमनाची दासमाला गुरूला अर्पिली तींत "याच्या कृपादानें कथेचा विस्तारु। बाबाजीसद्गुरुदास तुका"[3]

१ खरे जंत्री.

२ श्रीतुकारामचरित्र पृ. १३.

३ अभंग ४५०५-(२).

अस त्या संताच्या चरणांला नमन केलें आहे. याशिवाय गाथेंत गुरूचा नांवानें केलेला उल्लेख सांपडत नाहीं. असा उल्लेख केलेला आणखी एक अभंग तुकारामाच्या नांवावर मोडतो :—" ज्योतिचा प्रकाश : पाहेन तुझे पाय । स्थुळामाजि काय : आहे माझे ॥ सूक्ष्मांश जरि : कारण ते आशे । निळबिंदु वशे : शामवर्ण ॥ मसुरे प्रमाण मोतियाचे परी । आहे दशवे द्वारी निजरूप ॥ डोळिया न दिसे हातानें धरवेना । हेचि खूण जाणा संतामाजि ॥ तुका म्हणे माझें तोडिलें बंधन । सद्गुरु निधान बाबाजीनें ॥ "[1] या अभंगांत सुद्धां बाबाजी एवढेंच नांव आलें आहे. ' युगायुगीं जे संतसाधु गुज बोलियेले ' त्यांचें वर्णन करितांना बहिणाबाईनें

---

१ धुळें येथील समर्थवाग्देवतामंदिरांत २५२ व्या बाडांत (पांघरा मठांतील संग्रह) तुकारामकृत गुह्यसप्तक म्हणून सात अभंगांचें एक प्रकरण आहे; त्यांतील हा सहावा अभंग आहे. (तुकारामतात्या, ३७९५). या प्रकरणांतील कांहीं अभंग तुकारामतात्यांचे गाथेंत छापले आहेत. महाराष्ट्र–सारस्वत पृ. ३४० वर हा अभंग उद्धृत केला आहे, पण कोठून घेतला त्याची नोंद केली नाहीं. बाबाजीचा केवळ नांवानें नव्हे तर त्यानें केलेल्या उपदेशाला अनुलक्षून उल्लेख करणारे आणखी दोन अभंग तुकारामतात्यांचे गाथेंत छापले आहेत :—(१) ।। ३७२८। अनंत ब्रह्मांडें जयाचे उदरीं । तो माझ्या अंतरीं आत्माराम ।। १ ।। देउळांत देव देवांत देउळ । शोधुनी पहा मूळ कैसें आहे ।। २ ॥ मूळ पाहूं जातां मुळींच आपण । ऐसी आहे खूण अनुभवाची ॥ ३ ॥ नाहीं मूळ डाळ नाहीं जाती कूळ । असें तें अढळ सदोदीत ।। ४ ॥ देव ना देऊळ नाहीं ते राउळ । काळ आणि अकाळ नाहीं येथें ।।५।। भाव नाहीं भक्ति मोक्ष नाहीं मुक्ति । दिवस आणि रात्री मावळली ।। ६ ॥ **तुका म्हणे ऐसें बाबाजीनें केलें । अढळ बैसवीलें निजपदीं** ।। ७ ।।—(२) ॥ ४७३० ॥ भुमीका पाहोनी पेरावें तें बीज । हेंचि निजबीज कृषीकाचें ॥ १ ॥ कमोदाचे स्वासीं पेरिला जोंधळा । दिवसां आंधळा म्हणती लोक ॥ २॥ तैसे संतसाधू पाहोनी विश्वास । लक्ष धरी त्यास उपदेशावें ॥ ३ ॥ जुनाट ठेवणें द्यावें त्याचे हातीं । जो शुद्धयाती तदाकार ॥ ४ ॥ अमृत पाजोनी पोसियेला व्याळ । वमीतां गरळ विष होय ॥ ५ ॥ तैसें गुह्य ज्ञान न द्यावें खळासी । पहावें दात्यांसी विचारूनी ॥ ६ ॥ पराव्यासी पीडा करी जाणपणें । सांगा तें दूषण कोणा लागीं ॥ ७ ॥ याचि लागीं भक्तिभाव जेथें पूर्ण । त्यासी ब्रह्मज्ञान उपदेशावें ॥ ८ ॥ **तुका म्हणे हेंचि संतांचें वचन । बाबाजी गुरूनें सांगितलें** ॥ ९ ॥. हे दोन अभंग भाषेनें आणि विचारांनीं तुकारामाचे दिसत नाहात. तुकारामतात्यांचे गाथेंतलि क्रमांक ६१६९ (बाबाजी सद्गुरू दास तुका म्हणे । कलियुगीं ब्राह्मण परिसावें ॥) आणि ६२३२ (बाबाजी सद्गुरुदास तुका म्हणे । परिसा ब्राह्मण कलियुगीं ॥) हा अभंभ एकच असून दुबार छापला आहे. तो तुकारामाचा निश्चित नाहीं. वर उल्लेखिलेल्या सात अभंगांचे प्रकरणांत " चहुं देहा माथा ठेउनियां हात " या ओळीनें आरंभ होणारा एक अभंभ आहे. त्याची शेवटची ओळ बाडांत अशी दिली आहे:— " तुका म्हणे हें तो वाचे बोलवेना । योगीयांच्या खुणा योगी जाणा ॥" तुकारामतात्यांच्या गाथेंत शेवटचा चरण असाच दिला आहे (क्रमांक ३७९३). "बाबाजीनें खुणा सांगितल्या " असा शेवटच्या चरणाचा एक पर्याय बेंद्रे यांना मिळालेला दिसतो. ('केशव चैतन्य व बाबाजी एक नव्हत '. प्रसाद, डिसेंबर १९५४ पृ. १६). अभंगाच्या ओघाशीं ' योगीयांच्या खुणा योगी जाणा ' हाच पाठ अधिक मिळता आहे.

“ बाबाजीचे हातीं तुकोबाचें रिण। फेडविलें जाण येणें खरें ॥ ”[1] असा तुकारामाच्या गुरूचा नामनिर्देश केला आहे. बहिणाबाईच्या गाथेंत ‘ आदि परंपरा ’ म्हणून जो पहिलाच अभंग छापिला आहे, त्यांत “ केशव चैतन्य बाबाजी चैतन्य। झालेसे प्रसन्न तुकोबासी ॥ ” असा दुवा सांधिला आहे.[2] निळोबाच्या गुरुपरंपरेच्या अभंगांत “ राघवा चरणीं केशव शरण। बाबाजीसी पूर्ण कृपा त्याची ॥ बाबाजीनें स्वप्नीं येउनि तुकयाला। अनुग्रह दिला निजप्रीती ॥ ” अशी परंपरा दिली आहे.[3] शंकरस्वामींची गुरुमालिका म्हणून जे संस्कृत श्लोक पांगारकरांनीं छापले आहेत[4] त्यांतही “ चैतन्य केशव रथो किल केशवाच्च। बाबाजि सद्‌गुरुवरेण च कोतुकायो। ” असा श्लोक आहे. या सर्व उल्लेखांवरून असें निश्चित ह्मणतां येईल कीं तुकाराम व तुकारामाचे अनुग्रहित, तुकारामाच्या गुरूस ‘ बाबाजी ’ याच नांवानें ओळखीत होते.

इतकेंच नव्हे तर राघवचैतन्य, केशवचैतन्य व बाबाजी अशा तीन निरनिराळ्या व्यक्तींची ही गुरुपरंपरा आहे, असा खुद्द तुकारामाचा व त्याची परंपरा चालविणाऱ्या सर्वांचा समज होता. “ राघवचैतन्य केशवचैतन्य। सांगितली खुण माळिकेची ॥ ” या पंक्तींचा सरळ अर्थ हा कीं, राघवचैतन्य (व त्याचा शिष्य) केशवचैतन्य अशी माळिकेची म्हणजे (शिष्य-) परंपरेची खूण सांगितली; व मग आपलें नाम बाबाजी असें सांगितलें. म्हणजे ‘बाबाजी’ हें त्या परंपरेंतील तिसरें स्वतंत्र नाम, माळिकेंतील तिसरा स्वतंत्र मणि, ठरतो. मागें कंसांत दिलेल्या (पृ. १३७) संताजीच्या गाथेंतील पाठांच्या अन्वयें असा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न झाला आहे[5] कीं, “ केशवचैतन्यानें माळिकेची खूण राघवचैतन्य सांगितली. आपुलें नाम बाबाजी सांगितलें. ” या अर्थाबद्दल सकृद्दर्शनीं जी शंका येते तिचें निरसन असें केलें आहे कीं, “ वरील पहिल्या अर्थाबद्दल अशी शंका येईल कीं, पूर्वी लिहितांना जेथें यकार स्वतंत्र किंवा जोडाक्षरांत येतो तेथें लेखक बहुधा वर मात्रा देतात. असें असतां ‘ केशो चैतन्ये ॥ ’ याचा अर्थ केशवचैतन्यानें असा कसा घेतला? परंतु त्याच वाक्यांतील ‘ राघो चईतन्य ’ यांतील ‘य’वर मात्र तशी मात्रा दिलेली नाहीं. म्हणजे लेखकाचा (संताजी तेली जगनाडे याचा) उद्देश ‘ केशवचैतन्यानें,’ असाच दाखविण्याचा दिसतो. ” यावर एवढेंच म्हणतां येईल कीं, संताजीच्या शुद्धलेखनांतील मात्रेवर तिळमात्रही भर देणें अयोग्य होईल. “ चै ” चा “ चइ ” होऊन दोन मात्रा गेल्या काय, व चैतन्येंतील ‘न्य’वर एक मात्रा आली काय, हिशेब सारखाच. प्रासाकडे पाहावयाचें तर ‘ खूण ’ बरोबर ‘ चैतन्य ’ जुळवावा लागतो. ‘ चैतन्ये ’ नव्हे.[5] “ चैतन्ये ” हें “ चैतन्य ” याच शब्दाचें शिथिल लेखनपद्धतीचें रूप

१ संत बहिणाबाईचा गाथा, कोल्हारकर, अभंग ५०२. २. कित्ता, अभंग १.

३ श्रीतुकारामचरित्र, पांगारकर, पृ. २२३. ४. कित्ता, पृ. २२४–२२६

५ श्रीतुकारामांचे गुरु बाबाजी ऊर्फ कशव चैतन्य—गं. ना. मुजुमदार, भा. इ. सं. मंडळ त्रैमासिक वर्ष २, शके १८४२ (पृठें १५०–६) पृ. १५२.

आहे. दीनकवीनेंही " केसो चैतन्ये", "बाबा चैतन्ये चैतन्यरूप तुकोबा तो त्याचा दीप" अशीं रूपें वापरिलीं आहेत.[१] शिवाय पांगारकर म्हणतात[२] त्याप्रमाणें "केशव तेच बाबाजी" म्हटल्यास 'माळिका' कोठें राहते? एकाच पुरुषाची 'माळिका' कशी होईल? राघव, केशव, या माळिकेंतला मी बाबाजी आहें असें त्यांनीं सांगितलें हेंच म्हणणें युक्त आहे." वर दिलेल्या निळोबाच्या प्राकृत अभंगांत व शंकरस्वामींच्या गुरुमालिकेच्या संस्कृत श्लोकांत केशवापासून बाबाजीस उपदेश असा स्पष्ट क्रम दिला आहे. तुकारामास स्वतःचा गुरु मानणाऱ्या महिपतीनेंहि लिहून ठेविलें आहे कीं, " गुरुपरंपरा ते अवसरीं। निजमुखें सांगे तेव्हां श्रीहरी। ते सादर होऊनि श्रवण द्वारीं। श्रोतीं चतुरीं परिसिजे॥ राघव चैतन्य भक्त वैष्णव। तयासि शरण चैतन्य केशव। बाबा चैतन्य माझें नांव। तुकयासि देव बोलिले॥ "[३]. बहिणाबाईचा शिष्य दीनकवि म्हणतो, " राघो चैतन्यें भरी। केसो चैतन्यें पूर्ण लहरी। बाबा चैतन्या परी। तेचि ते लाधली॥. "[४] रंगनाथस्वामींनीं आपल्या संतमालिकेंत " राघवचैतन्य केशवचैतन्य। बाबाचैतन्य तुकोबा॥ "[५] अशी परंपरा दिली आहे. पांगारकर सांगतात[६] कीं, " देहू येथील अनेक जुन्या हस्तलिखित बाडांतून 'राघवचैतन्य याचे शिश्य केशवचैतन्य याचे शिश्य बाबाजी-चैतन्य याचे शिश्य तुकोबा-चैतन्य' असेंच लिहिलेलें मला आढळलें. हीं बाडें तुकोबांच्याच घराण्यांतील पुरुषांनीं लिहिलेलीं असल्यामुळें तुकोबांच्या घराण्यांत बाबाचैतन्य हे पुरुष केशवचैतन्यांहून भिन्न असल्याचें स्पष्ट दिसतें ".[७]

राघवचैतन्याचा शिष्य केशवचैतन्य व केशवचैतन्याचा शिष्य जो बाबाजी त्यानें तुकारामास स्वप्नांत मस्तकीं कर ठेवून मंत्र दिला, असें मान्य केल्यानंतर महत्त्वाचा प्रश्न उद्भवतो तो हा कीं, हा संप्रदाय कोणता व बाबाजी ही व्यक्ति कोण होती? खुद्द तुकारामानें याविषयीं कांहींच माहिती दिली नाहीं. स्वप्न कोणत्या गांवांत पडलें? स्वप्नांत सांगितलेली गंगा ही भारतास पावन करणारी प्रख्यात गंगा नदी कीं आदरानें तें नांव लाविलेली दुसरी एकादी महाराष्ट्रांतील इंद्रायणी किंवा चंद्रभागेसारखी नदी?—किंवा नदी म्हणावयाच्या ऐवजीं बहुमानानें गंगा म्हटलें? राघवचैतन्य, केशवचैतन्य किंवा बाबाजी हे कोण; कोठील; त्यांपैकीं कोणाची

---

१ बहिणाबाईची गुरुपरंपरा, भा. इ. स. मं. वार्षिक इतिवृत्त, शके १८३७ पृ. २७१.

२ श्रीतुकारामचरित्र, पृ. २२०.

३ भक्तलीलामृत अध्याय ३३. ओव्या १६१–२.

४ बहिणाबाईची गुरुपरंपरा भा. इ. सं. मं. वार्षिक इतिवृत्त, शके १८३७ पृ. २७२.

५-६ श्रीतुकारामचरित्र पृ. २२१–२२२.

७ " केशव चैतन्य व बाबाजी एक नव्हेत " हा श्री. वा. सी. बेंद्रे यांचा लेख (प्रसाद, डिसेंबर १९५४) वरील मजकूर लिहून झाल्यानंतर प्रसिद्ध झाला. तथापि शक्यतोंवर तो विचारांत घेतला आहे.

समाधि होती किंवा कसें; आपण तिकडे कधीं गेलों होतों कीं काय;—या सर्व गोष्टींविषयीं तुकारामानें संपूर्ण मुग्धताच पाळली आहे. या त्रयीपैकीं कोणाचेंहि तुकारामाच्या काव्यजीवनावर किंवा अध्यात्मजीवनावर काय संस्कार झाले, हें अजमाविणें अशक्य आहे. स्वप्नांत दिसलेली व्यक्ति, तिनें सांगितलेली परंपरा व स्वतःचें नांव—याव्यतिरिक्त इतर कांहीं माहिती गुरुविषयीं सांगण्यासारखी तुकारामापाशीं होती असें दिसत नाहीं. नाहींतर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, कबीर यांचे आदरानें गोडवे गाणारा तुकाराम ती दिल्याशिवाय राहता ना. त्याची परंपरा चालविणाऱ्या संतांना सुद्धां तुकारामानेंच सांगितल्यापेक्षां स्वतःचें असें अधिक कांहींच माहीत दिसत नाहीं. बहिणाबाईचीं या बाबतींतील मुद्दयाचीं वचनें वर दिलीं आहेतच. तिनें दिलेली समग्र आदिपरंपरा अशी :—" आदिनाथें उपदेश पार्वतीसी केला । मत्स्येंद्रें ऐकिला मच्छगर्भीं ॥ १ ॥ शिवहृदयींचा मंत्र पै अगाध । जालासे प्रसिद्ध भक्तियोगें ॥२॥ तेणें त्या गोरक्षा केलें कृपादान । तेथोनि प्रकट जाण गहिनीप्रती ॥ ३ ॥ गहिनीनें दया केली निवृत्तिनाथा । बाळक असतां योगरूप ॥ ४ ॥ तेथोनी ज्ञानेश पावले प्रसाद । जाले ते प्रसिद्ध सिद्धासनीं ॥ ५ ॥ सच्चिदानंद बाबा भक्तीचा आगरू । त्यासी अभयवरू ज्ञानें केला ॥ ६ ॥ पुढें विश्वंभर शिवस्वरूप सुंदर । तेणें राघवीं विचार ठेविलासे ॥ ७ ॥ केशव चैतन्य बाबाजी चैतन्य । झालेसे प्रसन्न तुकोबासी ॥ ८ ॥ एकनिष्ठ भाव तुकोबा-चरणीं । म्हणोनी बहिणी लाधलीसे ॥ ९ ॥ "[1] ज्ञानेश्वरापर्यंत नाथपंथाची सुपरिचित परंपरा आहे. ज्ञानेश्वराचा लेखक झालेला सच्चिदानंदबाबाही मराठी सारस्वतास परिचित आहे. पण विश्वंभर कोण होता, त्याचा व राघवाचा संबंध कसा आला, व पुढें तुकारामापर्यंत ही परंपरा कशी राखिली गेली, याची माहिती केवळ नामनिर्देशापलीकडे बहिणाबाईनें दिलेली नाहीं. बहिणाबाईचा दुसरा एक अभंग आहे त्यानें या परंपरेचें गूढ अधिकच वाढतें. तो असा[2] :—" गुरुपरंपरा आम्हां चैतन्य बळी । तयाचें स्मरणें आम्ही वैकुंठीं बळी ॥ १ ॥ नमस्कार हा तया साष्टांग माझा । वोवाळूं जीवें साधू चैतन्य राजा ॥ चैतन्य हा सर्वगत व्यापक सद्गुरू । प्रगटला हा ' तुकाराम ' वेषें दातारू ॥ ३ ॥ तयाचें हें ध्यान सदा माझीये अंतरीं । अंतरींचें ध्यान ' तुका ' सबाह्याभ्यंतरीं ॥ ४ ॥ नेणे स्नान दान जप आसन मुद्रा । सदा सर्व काळ ध्याऊं चैतन्यपदा ॥ ५ ॥ बहिणी म्हणे मुक्त आम्ही सद्गुरुचे ध्यानें । प्रेमें भक्ति-भावें तया वोवाळूं प्राणें ॥ ६ ॥. " या अभंगांत चैतन्याचा " साधू चैतन्य राजा " असा स्वतंत्र केलेला उल्लेख ध्यानांत घेण्यासारखा आहे. बहिणाबाईचा शिष्य दीनकवि यानें पंचीकरणाच्या शेवटीं जी गुरुपरंपरा दिली आहे, तींत व बहिणाबाईनें दिलेल्या परंपरेंत ज्ञाननाथापर्यंत मोठासा फरक नाहीं. त्यापुढील

---

१ संत बहिणाबाईचा गाथा, कोल्हारकर, अभंग १.   २ कित्ता, अभंग १८५.

परंपरा दीनकवि अशी देतो[१] :—“ ज्ञाननाथ स्वरुपांबरी। बाबा सींधुतें पुर्ण भरी। ब्रह्मानंद-लहरी। वेळोवेळां उचंबळे ॥ वीस्वनाथ योगीराया। बाबा सींधु दे आपण यां। तेणें वोतप्रोत भरुनीयां ॥ शुद्ध स्व ++ संचलें ॥ शुद्धचैतन्वी चैतन्यघन। राघो चैतन्ये +++ण। वीस्वनाथ योगीरायानें। पूर्ण स्वरुपानंद भरी॥ राघो चैतन्ये भारी। केसो चैतन्य पुर्ण लहरी। बाबा चैतन्या परी। ते ची ते लाधली ॥ बाबा चैतन्ये चैतन्यरूप। तुकोबा तो त्याचा दीप। ज्याच्या वचनाचा प्रताप। ब्रह्मरूप जीव होये ॥.” या परंपरेंत विश्वंभराचा ‘वीस्वनाथ’ व सच्चिदानंदबाबाचा ‘बाबा सींधु’ झाला आहे. बाबा चैतन्य हा “चैतन्यरूप” म्हटला आहे हें विशेष. निळोबाच्या गुरुपरंपरेंत नाथसंप्रदायाशीं संबंध तोडलेला दिसतो. “मुख्य महाविष्णु चैतन्याचें मूळ। सांप्रदायफळ तेथोनीयां ॥ हंसरूपी ब्रह्मा उपदेशी श्रीहरी। चतुःश्लोक चारी भागवत ॥ तें गुज विधाता सांगे नारदासी। नारदें व्यासासी उपदेशिलें ॥ राघव-चैतन्यें केलें अनुष्ठान। त्यासी द्वैपायनें कृपा केली ॥ कृपा करूनि हस्त ठेवियेला शिरीं। बोध तो अंतरी ठसावला ॥ राघवा चरणीं केशव शरण। बाबाजीसी पूर्ण कृपा त्याची ॥ बाबाजीनें स्वप्नीं येउनि तुकयाला। अनुग्रह दिला निजप्रीती ॥ जगद्गुरु तुका अवतार नामयाचा। संप्रदाय सकळांचा तेथोनीयां ॥ निळा ह्मणे मज उपदेश केला। संप्रदाय दिला सकळ जनां ॥”[२]. राघवचैतन्यानें अनुष्ठान केलें व द्वैपायन व्यासांनीं त्याजवर कृपा केली, हें ह्या अभंगांत केलेलें विधान लक्षणीय आहे. परंतु निळोबाचा शिष्य शंकरस्वामी यांच्या घरीं मिळालेली व वासकरांच्या फडांत मान्य असलेली जी परंपरा पांगारकरांनीं दिली आहे, ती बहिणाबाईच्या परंपरेस धरून आहे. तुकारामापूर्वींच्या या सर्व परंपरांत दिलेल्या माळिकेला काय महत्त्व द्यावयाचें हा प्रश्न अलाहिदा; कारण त्या केवळ ऐकीव किंवा काल्पनिक माहितीवरच आधारलेल्या असणार. त्या कशाही असोत; मुद्द्याच्या गोष्टी ह्या कीं, त्या सर्वांत, निळोबाचा समजला जाणारा एक अभंग वगळल्यास, ज्ञानेश्वरापासून सच्चिदानंदबाबा व विश्वंभर यांमार्फत राघवचैतन्यापर्यंत शिष्यपरंपरा येते; विश्वंभरापासून बाबाजीपर्यंत या व्यक्ति कोण होत्या याची कांहींच माहिती दिलेली नाहीं, व बाबाजी हा केशवचैतन्याचा शिष्य होता, असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

तुकारामापासून तों शंकरस्वामींपर्यंत राघवचैतन्य, केशवचैतन्य व बाबाजी यांजविषयीं जरी कांहीं माहिती मिळत नसली, तरी ते कोण होते हें स्थापित करण्याचा अलीकडे प्रयत्न झाला आहे. मुख्यत्वें निरंजन रघुनाथ यांच्या श्रीचैतन्य-

---

१ बहिणाबाईची गुरुपरंपरा, भा. इ. सं. मं. वार्षिक इतिवृत्त. शके १८३७ पृ. २७२.

२ श्रीतुकारामचरित्र, पांगारकर पृ. २२३–२२६.

विजयकल्पतरु[1] या ग्रंथाच्या अनुरोधानेंच त्या प्रयत्नाची मांडणी झाली आहे. या ग्रंथांत काय सांगितलें आहे याचा शक्य तोंवर कवीच्याच शब्दांत आधीं गोषवारा दिला पाहिजे. मागाहून तुकारामचरित्राशीं त्याचा खरोखरच संबंध जोडतां येतो कीं काय तें पाहतां येईल. निरंजन रघुनाथांनीं सांगितलेली कथा थोडक्यांत अशी आहे :—वैकुंठवासी विष्णूनें चतुःश्लोकी भागवत ब्रह्मदेवाला सांगितलें; ब्रह्मदेवानें नारदाला व नारदानें व्यासाला त्याचा बोध केला. कलियुगांत हें आत्मतत्त्व सांगावयास कोणी अधिकारी पुरुष मिळत नाहीं म्हणून व्यास चिंतेंत होते. त्या वेळीं मांडवी पुष्पवतीचे तीरीं उत्तम (ओतुर) नामक नगरींत राघव नांवाचा ब्राह्मण तप करीत होता. त्याला व्यासांनीं ‘ नमो भगवते वासुदेवाय ’ हा मंत्र देऊन उपदेश केला व त्याचें नांव राघवचैतन्य ठेविलें. त्या सुमारास कर्नाटकांत तृणामल्ल नांवाच्या नगरींत देशपांडे घराण्यांत नृसिंहभट नांवाचा वृद्ध ब्राह्मण होता. मुसलमानांच्या छळाला कंटाळून आनंदीबाई नांवाच्या आपल्या बायकोसहित तो पुणेवाडीस (पुण्यास) येऊन राहिला. तेथें त्याला तीन मुलगे झाले. त्यांतील ज्येष्ठ विश्वनाथबाबा. त्याचें आरंभींपासून देवपूजेवर ध्यान असे. बापाच्या मृत्यूनंतर भावांनीं विश्वनाथबाबा व त्याची बायको गिरिजाबाई यांना घराबाहेर घातलें. बायकोनें विश्वनाथबाबांस फार त्रास दिला. “ म्हणोन घोर वनामाझारीं । बाबाजी निघाले सत्वरीं । मांडवी पुष्पवतीचे तिरीं । स्नानसंध्येसी बैसले ॥ वज्रप्राय स्त्रियेचें वचन । स्मरोनियां अंतःकरण । होऊनियां अतिदैन्यवाणें । रुदन करूं आरंभिलें ॥. ” तेव्हां राघवचैतन्य यतींद्र त्यांच्या पाठीं उभे राहिले व त्यांनीं त्यांची चौकशी केली. विश्वनाथबाबास संन्यास घ्यावयाचा होता. राघवचैतन्यांनीं त्याला समजावून सांगितलें कीं, “ पंचविसावें वर्ष तुजलागून । नाही फिटलें स्त्रियेचें ऋण । जालिया एक पुत्रसंतान । त्याग करी तियेचा ॥ माझिया आशिर्वादेंकरून । पुत्र होईल तुजलागुन । मज करीं अन्नप्रदान । क्षुधा फार लागलीसे ॥. ” पुढें मुलगा झाल्यावर तेराव्याच दिवशीं विश्वनाथबाबास संन्यास देण्यांत आला, आणि आपल्या नांवाच्या अनुसारें राघवचैतन्यांनीं त्याचें नांव केशवचैतन्य ठेविलें. गुरुशिष्य दोघे ओतुराजीकच्या घोर अरण्यांत कांहीं दिवस राहिल्यावर तीर्थयात्रेस निघाले. त्या यात्रेंत काशीस केशवचैतन्य नांवाच्या शिवलिंगाचें देवालय स्थापून ते फिरत फिरत कल्याणकलबुरग्यास (गुलबर्गा) आले. तेथें मशीद आकाशांत उडवून नेण्याचा चमत्कार करून दोघे अदृश्य झाले. त्या ठिकाणीं बादशहानें ‘ राघवदराज केशव-

---

१ हा ग्रंथ १९१२ सालीं “ श्री निरंजय स्वामीकृत चैतन्यविजय ” या नांवाखालीं श्रीयुत वासुदेव बाळकृष्ण राजर्षि यांनीं “ चैतन्य ऑफिस ” चिंचपोकळी, मुंबई येथें प्रसिद्ध केला. “ श्री निरंजन रघुनाथांचे ग्रंथ ” संग्राहक व प्रकाशक यशवंत व्यंकटेश कोल्हटकर, सांगली, सन १९३५, या पुस्तकांत या ग्रंथाचा समावेश झाला आहे. वरील अवतरणें या पुस्तकांतून घेतलीं आहेत.

दराज' अशा दोन कबरा शेजारीं शेजारीं बांधिल्या व उपोषण आरंभिलें. म्हणून तेथून दीड योजनावर असलेल्या आळंदगुंजोटी गांवीं ते प्रकट जाले. तेथेंच राहावयाचें राघवचैतन्यांनीं बादशहास कबूल केलें; पण जनउपाधि फार होईल म्हणून त्याच गांवीं समाधि घेतली; व केशवचैतन्याला ओतुरास जावयाची आज्ञा केली. राघवचैतन्यांची समाधि आळंदगुंजोटीस बांधली गेली. "'राघवदराज' तया लागुनी। नांव ठेविलें यवनांनीं। राघवचैतन्य ब्राह्मणांनीं। म्हणत असावें सर्वदा॥ एक भागीं पूजा करिती ब्राह्मण। एक भागीं पूजा करिती यवन। अद्यापि तेथील महिमान। चालली असे यापरी॥." गुरुसेवा घडावी म्हणून केशवचैतन्य शेजारच्या मान्यहाळ गांवींच राहिले; परंतु राघवचैतन्यांनीं त्यांना दर्शन देऊन ओतुरास जाण्याची पुनश्च आज्ञा केली. केशवचैतन्य त्याप्रमाणें ओतुरास गेले. मागें शिष्यमंडळींनीं मान्यहाळ गांवीं त्यांच्या पादुका स्थापिल्या. तेथें त्यांस समजलें कीं, आपला पूर्वाश्रमींचा पुत्र नृसिंहभट निधन पावला आहे; व त्याची गरोदर पत्नी प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला आहे. त्याचें केशव हें नांव ठेवा असें सांगून त्याच्या संगोपनाची त्यांनीं हमी घेतली. पुढें जनउपाधि चुकविण्याकरितां "शके तेराशें त्र्याणव। प्रजापति संवत्सराचें नांव। वैशाख वद्य द्वादशी पर्व। गुरुवासर ते दिनीं॥" केशवचैतन्यांनीं ओतुरासच मांडवी पुष्पवतीचे तीरीं 'निबिड वृक्षामाझारीं' समाधि घेतली. तथापि नातवाचें पाळण करीन, हें आपलें वचन सत्य करावें म्हणून त्याला चतुःश्लोकी भागवत व मग समग्र द्वादश स्कंध त्यांनीं समाधींतूनच सांगितले; व तें पुराण सांगून झाल्यावर प्रतिदिनीं एक महान् सर्प तिकडे सोन्याचे होन आणून ठेवीत असे. या सोन्याच्या होनांची बातमी बाहेर पसरली, व त्यांच्या लोभानें बिबिसाहेब नांवाच्या 'जिर्णापुरीच्या' सुभ्यानें समाधि खणून काढण्याचा प्रयत्न करून पूर्ण प्रायश्चित्तही भोगलें. पण तेव्हांपासून केशवचैतन्य समाधींतून बोलेनासे झाले. पुढें शंभर वर्षांनंतर तुकारामानें "तूं परमगुरु। करावा माझा अंगिकारू। मज उपदेश करुनि परिकरु। जन्ममरण चुकवावें॥" अशी देवाकडे प्रार्थना केली तेव्हां "मग बोले रुक्मिणीकांत। माझेंच स्वरूप असे ओतुरांत। तेथें केशवचैतन्य साक्षात। उपदेश करिती तुजलागीं॥." "ऐसें देवें सांगितल्यावरी। तुकया येता झाला ओतुरीं। बाजारांत जानु तेल्याचे द्वारीं। बखळेमध्यें राहिला॥ हा वेडा आहे म्हणून। तयासी कोणी न देती ठिकाण।.....रात्रौ तेथें करितां शयन। स्वप्नीं येऊनि एक ब्राह्मण। पावशेर तूप भोजना लागुन। मागता झाला तुकयासी॥ मग उठोनियां प्रातःकाळीं। जाऊं लागला समाधीजवळीं। तंव मागें भेटले तयेवेळीं। केशवचैतन्य आपण॥ जात होते मांडवीस्नाना। तेव्हां तुकयानें केलें साष्टांगनमना। आणि करिता जाला प्रार्थना। उपदेश करावा म्हणऊनि॥ तुकयाचा उत्तम अधिकार। पाहुनि मस्तकीं ठेवला कर। 'राम कृष्ण हरि' हा मंत्र। तयालागीं सांगितला॥......तुकया पुसतां गुरुपरंपरेशीं। गुरुराय

सांगति तयासी। केशवचैतन्य नाम मजसी। गुरु राघवचैतन्य॥ व्यासप्रसाद तयावरी। व्यासातें नारद उपदेश करी। नारद ब्रह्मयातें वरी। श्रीविष्णु गुरु विधात्याचा॥ ऐसी परंपरा सांगितल्यावरी। मागुति तुकया प्रार्थना करी। हे गुरुपरंपरा समजलियावरी। पूर्वाश्रमींचें काय नाम ?॥ स्वामी म्हणती तुकारामा। सांगूं नये पूर्वाश्रमींच्या नामा। तुझ्या पाहुनि अतिप्रेमा। सांगतों तें ऐक पां॥ काशीक्षेत्रीचा अधिपती। जया विश्वनाथ ऐसें म्हणती। तोंचि नाम होतें मजप्रति। बाबाही म्हणती पूर्वाश्रमीं॥ ऐसें तुकयातें सांगुन। स्वामी अदृश्य जाले आपण। तुकया वृत्तीवरी येऊन। विस्मय करिता जाहला॥". याप्रमाणें "केशवचैतन्याची समाधी। जालियावरी शतावे अब्दीं। तुकारामातें ज्ञानसमृद्धी। प्रत्यक्ष येऊनि पैं केली॥ एकादशी प्राप्त होतां। स्वामीचे दर्शनाकरितां। यावें देहूहुनि तत्वतां। भजनगजर करावा॥ रात्रंदिवस करितां भजन। स्वामी संतोषोनियां पूर्ण। समाधींतुनी आपण। डोलत असावें निरंतर॥" यादवबाबा रामदासी यास सुद्धां मग याचप्रकारें केशवचैतन्यांनीं दर्शन दिलें.

निरंजन रघुनाथांनीं आपला हा ग्रंथ कधीं व कोणत्या आधारावर लिहिला याचाहि उल्लेख केला आहे. "कृष्णदासबैरागी परमभक्त। तेणें वर्णिला हा वृत्तांत। शके पंधराशें शहाणवांत। ग्रंथ पूर्ण पैं जाला॥ या ग्रंथाचेनि आधारें। बोलिलों वेडींवाकुडीं उत्तरें।...शके सत्राशें नव। प्लवंगनाम संवत्सराचें नांव। ते कार्तिक शुद्ध येकादशी पर्व। ते दिनीं ग्रंथ पूर्ण जाला॥......निरंजन रघुनाथ जनस्थानवासी। कथा वर्णिली पुण्यराशी। श्रवणमात्रें गुरुभक्तांसी। आल्हाददायक निश्चयीं॥"

या ग्रंथाच्या व त्यांतील वर दिलेल्या वृत्तांताच्या बाबतींत अनेक गूढें उद्भवतात. त्यांचा समाधानकारक उकल करितां येत नाहीं. अगदीं प्रथमदर्शनीं—पण याचें दर्शन कोणालाच झालेलें दिसत नाहीं—हें कोडें सुटत नाहीं कीं, हा ग्रंथ खरोखरच निरंजन रघुनाथांनीं लिहिला आहे काय ? "निरंजनस्वामींचा जन्म शके १७०४ सालीं कार्तिक शुद्ध ८ रोजीं पंचपंच उषःकालीं झाला" अशी माहिती "श्रीनिरंजन रघुनाथांचे ग्रंथ" या पुस्तकाच्या उपोद्घातांत दिली आहे. शके १७०४ मध्यें जन्मास येऊन, शके १७०९ सालीं म्हणजे वयाच्या पांचव्या वर्षी, "श्रीचैतन्यविजयकल्पतरु" हा ग्रंथ निरंजन रघुनाथांनीं लिहिणें संभवतें तरी कसें ? हा कांहीं ज्ञानेश्वरीपेक्षांही अलौकिक चमत्काराचा प्रकार आहे असें कोणाचेंच म्हणणें नाहीं. कारण त्याच उपोद्घातांत असेंही सांगितलें आहे कीं शके १७२३ सालीं त्यांना उपरति होऊन ते या मार्गाकडे वळले. तेव्हां एकतर १७०९ हा पाठच चूक असला पाहिजे, किंवा निरंजन रघुनाथांनीं हा ग्रंथच लिहिला नसला पाहिजे. संपादकांना निरंजन रघुनाथांचे "एकंदर ग्रंथ" म्हणून त्यांचे नातू वामन रामकृष्ण

यांनीं जून १९०२ इसवींत केलेली त्यांचेच हातची यादी मिळाली. त्या यादींत "श्रीचैतन्यविजयकल्पतरु" या ग्रंथाचा समावेश केलेला नव्हता. निरंजन रघुनाथांचे बाकी ग्रंथ शके १७३३ नंतर रचिलेले आहेत. त्यांच्या इतर ग्रंथांत राघवचैतन्य व केशवचैतन्य यांचा उल्लेख कोठें आढळत नाहीं. स्वतःच्या गुरुपरंपरेंत राघवचैतन्य-केशवचैतन्य यांचा त्यांनीं उल्लेख केला नाहीं. तेव्हां निरंजन रघुनाथांनीं राघवचैतन्य व केशवचैतन्य यांचें जें चरित्र लिहिलें तें केवळ ते तुकारामाचे गुरु होते म्हणूनच लिहिलें असेंच मानावें लागतें. याची प्रेरणा काय असावी हें स्पष्ट होत नाहीं; कारण निरंजन रघुनाथांचे बाकीचे ग्रंथ एक तर आत्मचरित्रपर, किंवा गुरु-चरित्रपर किंवा अद्वैती ग्रंथांवर टीकात्मक असे आहेत. निरंजन रघुनाथांनीं हा ग्रंथ लिहिला, असें गृहीत धरल्यास तो शके १७३३ म्हणजे इ. स. १८११ नंतरच-आणि त्यांनीं शके १७७७ म्हणजे इ. स. १८५५ त समाधि घेतली तत्पूर्वीं-केव्हांतरी लिहिला असला पाहिजे. अर्थात् तो अगदीं आधुनिक ठरतो. इ. स. १८४० ते १८७० या कालखंडांत तुकारामाच्या वाङ्मयाचा पुनरुद्धार होऊन जो प्रसार झाला त्या सुमारास किंवा त्यापूर्वीं दहावीस वर्षें हा ग्रंथ लिहिला गेला असला पाहिजे.

ग्रंथांत इतिहासाचा भाग फारच थोडा व दंतकथांचा अधिक, अशी त्यांची मांडणी आहे. शक-मित्यांचा असा एकच उल्लेख स्पष्ट दिला आहे. शके १३९३, प्रजापति नाम संवत्सरीं, वैशाख वद्य द्वादशी रोजीं केशवचैतन्यांनीं ओतुरास समाधि घेतली, असें नमूद केलें आहे. दोन स्थळीं असें म्हटलें आहे कीं, त्यानंतर शंभर वर्षांनीं केशवचैतन्यांनीं तुकारामास उपदेश दिला; म्हणजे तुकारामाच्या गुरूपदेशाचें वर्ष शके १४९३ येतें, व गुरूपदेश अगदीं तरुण वयांत झाला असें मानिलें तरी जन्माचें वर्ष शके १४७१-२ च्या अलीकडे आणतां येणार नाहीं, पलीकडेच न्यावें लागेल. या गणनेनें शके १५७१ त निर्याण झालें तेव्हां तुकारामाचें वय कमींत कमी शंभर पण बहुधा त्याहूनहि अधिक होतें, असें मानावें लागतें. अर्थात् "जन्मशक" या प्रकरणांत चर्चिलेल्या कालगणनेच्या सर्वच बाबतींत विलक्षण घोटाळा होतो. केशवचैतन्यांनीं समाधि शके १४९३ त घेतली असें धरलें तर तुकारामाच्या गुरूपदेशाचें वर्ष त्यांच्या निर्याणाच्याही पलीकडे जातें; म्हणजे ग्रंथांत दोन स्थळीं आलेल्या शंभर वर्षांच्या उल्लेखास कांहींच महत्त्व राहत नाहीं. निबंधमालेच्या ६४ व्या अंकांत वामन विष्णु लेले यांनीं महिपतीचे म्हणून जे अभंग[1] छापले आहेत, त्यांतील एक अभंग असा आहे :—"बाबाजी चैतन्य योगी-राज धन्य । तुकया लागून प्रकटले ॥ शालिवाहन शके चौदाशें त्याण्णव । प्रजा-पतिनाम संवत्सरीं ॥ वैशाख वद्य द्वादशीचे दिनीं । समाधी स्वामींनीं घेतलीसे ॥

१ निबंधमाला, अंक ६४, पृ. २९-३०.

तेथूनि तिस वर्षां भेटी तुकयासी । देऊनी तयासीं पूर्णपण ॥ महीपति ह्मणे झाले समाधिस्थ । तुकया क्रीडत ब्रह्मानंदें ॥." आधीं हे अभंग महिपतीचे असणेंच कसें शक्य नाहीं, हें खालीं दाखविलें आहे. ह्या हिशेबाप्रमाणें सुद्धां गुरूपदेशाचें वर्ष शके १५२३ येतें. इ. स. १६३० (शके १५५२) च्या दुष्काळापूर्वीं माघ शुद्ध दशमी गुरुवार हा योग शके १५२१, १५२२, किंवा शके १५२३ या वर्षीं येत नाहीं. या अडचणींतून मुक्त होण्यासाठीं विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं नित्याच्या संवयीची कसरत केली आहे. राजवाडे म्हणतातः—" प्रजापति १४९३ पासून ३० वा संवत्सर म्हटला म्हणजे १५२२ शार्वरी येतो. परंतु त्या सालीं माघ शुद्ध दशमीला गुरुवार नाहीं. १५२३ प्लवाला किंवा १५२१ विकारीलाहि माघ शुद्ध दशमीस गुरुवार नाहीं. १५२० विलंबाच्या माघ शुद्ध दशमीस मात्र गुरुवार आहे. १५२० विलंब हें साल १४९३ प्रजाप्रतीपासून २८ वें वर्ष आहे व याच सालाला अनुलक्षून महिपतीनें ' तीसे ' हा शब्द योजला आहे. ह्या तीस या शब्दाचा अर्थ पंचवीस तीस किंवा तीस पसतीस असा करणें येथें जरूर आहे. कां कीं, तंतोतंत तिसावें वर्ष जर महिपतीला सांगावयाचें असतें, तर ' तिसावें वर्ष ' असे शब्द त्यानें योजिले असते. बाबाजी चैतन्याचा समाधिशक महिपतीला जसा नक्की माहीत होता, तसा तुकारामोपदेशशक नक्की माहीत नसल्यामुळें, परंतु १४९३ पासून तीस वर्षांच्या सुमारास कोठें तरी हा शक पडावा असेंहि माहीत असल्यामुळें, त्यानें " तीस " हा शब्द सुमारानें घातला आहे. एवंच सिद्ध काय झालें कीं, तुकोबाला बाबाजी चैतन्यानें ओतुरास शके १५२०, विलंब संवत्सर, माघ शुद्ध दशमी, गुरुवारीं, उपदेश दिला. त्या वेळीं तुकारामाचें वय बरोबर तीस वर्षांचें होतें. "[1] महिपतीचा मानला जाणारा हा आधार तपासण्यापूर्वीं आधीं हें पुनश्च सांगितलें पाहिजे कीं, दुष्काळाचा शक १५५२ हा एकदां निश्चित मानला म्हणजे, या सिद्ध केलेल्या सर्वच कालगणना विफल ठरतात.

' अभंगीं नाम महिपति ' असलेलें एक पत्र वामन विष्णु लेले यांस एका जुन्या रुमालांत सांपडलें. कोठें व कोणापाशीं, त्या रुमालांत आणखी काय गुंडाळून ठेविलें होतें, याची माहिती लेले यांनीं दिलेली नाहीं. तें पत्र सर्वमान्य व लोकप्रिय निबंधमालेंत छापण्यास्तव कां पाठविलें याचा मात्र लेले यांनीं विस्तृत खुलासा केला आहे. त्यांचा " मतलब" हा कीं, रामदासास जसा हनुमंतानें तसा तुकारामास खुद्द विठ्ठलानें उपदेश केला, त्याला उपदेश करण्यास दुसरा कोण समर्थ असणार, असें जें या प्रसिद्ध शूद्रकवीविषयीं वयोवृद्ध माणसांत प्रचलित मत होतें, तें त्यांनीं पत्रांतील मजकूर वाचून विसरून जावें व त्याचे जागीं खरें सांठवावें. पत्रांतील मजकूर असा :—

---

१ तुकाराम पृ. ८, ९. वि, का. राजवाडे, ग्रंथमाला, संकीर्ण लेख संग्रह.

अभंग ॥ श्रीकेशवचैतन्य प्र० ॥

अनाथाचा नाथ कृपाळू उदार ॥ विश्वीं विश्वंभर पांडुरंग ॥ १ ॥
भक्तिप्रेमयुक्त भक्त तो निःसीम ॥ धन्य तुकाराम कलियुगीं ॥ २ ॥
पाहुनी तयाचें वैराग्य उत्तम ॥ तया मेघश्याम संतोषला ॥ ३ ॥
म्हणे तुकया तूं करीं आतां एक ॥ जाणे विश्वात्मक सर्व मातें ॥ ४ ॥
सद्‌गुरुवांचूनी कळेना हें वर्म ॥ द्रव्यमायाभ्रम निरसेना ॥ ५ ॥
म्हणे पांडुरंग बोलसी तें खरें ॥ परी शरण जा रे सद्‌गुरूसी ॥ ६ ॥
होसी ब्रह्मरूप भोगिसी स्वानंद ॥ तोची ब्रह्मानंद जाण सख्या ॥ ७ ॥
महीपति ह्मणे तुकया विचारून ॥ सद्‌गुरूचें स्थान सांगा मज ॥ ८ ।

उदारांचा राणा सांगे तुकयासी ॥ केशव चैतन्यासी शरण जाई ॥ १ ॥
उत्तम तें ग्राम पुष्पावती तीरीं ॥ असे निर्विकारी समाधिस्थ ॥ २ ॥
ऐसें बोलोनिया तुका तो निघाला ॥ ओतुरासी आला स्वामीपाशीं ॥ ३ ॥
समाधी वंदोनी बैसे तये स्थानीं ॥ स्वामीचे चिंतनीं मन सदा ॥ ४ ॥
स्वप्नीं सांगितला मंत्र रामकृष्ण ॥ बाबाजी हें नाम खूण माझी ॥ ५ ॥
महिपति ह्मणे झालों सावधान ॥ विस्मित पाहून चमत्कार ॥ ६ ॥

समाधीजवळी बैसे तुकाराम ॥ ज्याचें भक्तिप्रेम वर्णवेना ॥ १ ॥
प्रत्यक्ष दर्शन स्वामी मज द्यावें ॥ पावन करावें पतितासी ॥ २ ॥
होवोनी निश्चळ शुद्ध त्याचें मन ॥ केशवचैतन्य प्रकटले ॥ ३ ॥
पायीं घाली मिठी झाला सद्गदित ॥ प्रेमाश्रु स्रवत नेत्रांतूनि ॥ ४ ॥
अभय करातें ठेविलें मस्तकीं ॥ उठवून अंकीं बैसवीला ॥ ५ ॥
संशय छेदोनी केलें समाधान ॥ मन तें उन्मन झालें सदा ॥ ६ ॥
महीपति ह्मणे द्वैताचें खंडन ॥ ब्रह्मानंद पूर्ण सांठवलें ॥ ७ ॥

बाबाजी चैतन्य योगीराज धन्य ॥ तुकया लागून प्रकटले ॥ १ ॥
शालिवाहन शके चौदाशें त्र्याणव ॥ प्रजापतिनाम संवत्सरीं ॥ २ ॥
वैशाख वद्य द्वादशींचे दिनीं ॥ समाधी स्वामींनीं घेतलीसे ॥ ३ ॥
तेथूनि तिस वर्षीं भेटी तुकयासी ॥ देऊनी तयासी पूर्णपणें ॥ ४ ॥
महीपति ह्मणे झाले समाधिस्थ ॥ तुकया क्रीडत ब्रह्मानंदें ॥ ५ ॥

धन्य ते सद्‌गुरु धन्य शिष्यनिष्ठा ॥ देहेसि वैकुंठा तुकया गेला ॥ १ ॥
कायावाचामनें झाला ब्रह्मरूप ॥ भक्तीच्या साक्षेपें ब्रह्म झाला ॥ २ ॥
चैतन्याच्या कृपें चैतन्यची झाला ॥ कीर्तनें भरला ब्रह्मगोळा ॥ ३ ॥
महिपति ऐसा संताचिये पायीं ॥ राहीला अक्षयीं अद्वैत ॥ ४ ॥

या पत्रांतील वरील मजकूर भक्तलीलामृतांतील तुकारामचरित्रांतील मजकुराजवळ ठेवतांक्षणींच याचा तोंडावळा सर्वस्वीं निराळा आहे, याची खात्री पटते. चरित्रकार महिपतीला पत्रकार महिपतीच्या माहितीचा मागमूस सुद्धां नाहीं, एवढ्यावरूनच पत्रकार महिपति निखालस नामधारी असावा असें वाटतें.[1] चरित्रकार महिपति तुकारामाला आपला गुरु मानीत असे. त्या सद्‌गुरु तुकाराम समर्थाला ग्रंथारंभीं त्यानें प्रणिपात केले आहेत. इतकेंच नव्हे, तर "तो सद्‌गुरु तुकाराम आज्ञांसि जोडला । स्वप्नीं दिधला उपदेश ॥"[2] असेंहि त्यानें मुद्दाम नमूद करून ठेविलें आहे. तेव्हां साहजिकच आपल्या गुरूला उपदेश देणाऱ्या परात्पर गुरूची जी कांहीं माहिती त्याजपाशीं होती ती तुकारामाच्या खास विस्तृत लिहिलेल्या चरित्रांत साक्षेपानें दिल्याशिवाय तो राहता ना. पण चरित्रकार महिपतीला खुद्द तुकारामानें अभंगांत दिली आहे त्याहून अधिक कांहींच माहिती दिसत नाहीं. पुष्पावतीचा वास त्याला आला नाहीं; ओतुरादि शब्दोत्तरें त्याच्या कानावर पडलीं नसावींत. चरित्रांतील पांडुरंग गुरूची शिफारस करण्याऐवजीं "माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव। आपण चि देव होय गुरु ॥"[3] या तुकारामाच्या उक्तीची तो सत्यता पटवितो. चरित्रकार महिपतीनें दिलेला गुरूपदेशाचा वृत्तान्त सर्व दृष्टींनीं लक्षणीय आहे. त्या वृत्तान्ताचा थोडक्यांत गोषवारा महिपतीच्याच शब्दांत दिलेला बरा: 'करिसी कीं न करिसी अंगिकार' या तुकारामाच्या तळमळीचें वर्णन करून महिपति पुढें म्हणतो :—" यावरी ह्मणे सारंगधर । तुका नामयाचा अवतार । सगुणीं प्रेमा याचा थोर । यास्तव साकार मी झालों ॥ अद्वैत शास्त्र नावडे यासी । यास्तव शरण (न) जाय सद्‌गुरूसी। पुढें वाट पडेल ऐसी। गुरुभक्तीसी अवरोध॥ एक श्रेष्ठ आचरला जैसें । जन पाहूनि वर्तती तैसें । तरी आपण धरूनि विप्रवेष ।

---

१ लेले किंवा राजवाडे यांनीं आणि त्यांना अनुसरून इतरांनींही–'पत्रकार' महीपति कोण याविषयीं कांहींच खुलासा केला नाहीं; मुग्धताच स्वीकारिली आहे. त्यामुळें सुप्रसिद्ध संतचरित्रकार महीपतिबोवा ताराबादकरच त्यांना अभिप्रेत असावा असा समज होतो. "श्रीतुकारामाचे गुरु बाबाजी ऊर्फ केशवचैतन्य" या लेखांत गं. ना. मुजुमदार यांनीं शेवटीं बहिणाबाई, रंगनाथ-स्वामी, दीनकवि, महिपति (ता.) वगैरे यांनीं दिलेली परंपरेची माहिती गेरसमजुतीची दिसते" असा शेरा मारला आहे. तत्पूर्वी "महिपतीनें दिलेला केशवचैतन्याच्या समाधीचा शके १४९३ हा बरोबर जुळतो. त्याच्या म्हणण्यास मक्कम पुरावा मिळाला" असें विधान करतांना हा महीपति कोण हें स्पष्ट केलें नाहीं. कंसांतील 'ता.' वरून तो ताराबादकर नसावा असा आभास निर्माण होतो. चांदोरकरांच्या संत-कवि-काव्य-सूचींत अशी नोंद आहे कीं, "महिपति दोन होते असें दिसतें. एकाचे गुरु नरहरी नाथपंथी. दुसरे ताहराबाद (नगर जिल्हा) येथील राहणार" लेल्यांनीं छापलेलें पत्र पहिल्या महीपतीचें लिखीत होतें असें अद्यापि कोणीच स्पष्ट म्हटलें नाहीं.

२ भक्तलीलामृत, ओवी १४ आणि २०.

३ अभंग ८७३.

द्यावा तुकयास अनुग्रह ॥ तंव रुक्मिणी ह्मणे पंढरीनाथा। माझी विनंति परिसा आतां। तुह्मी जयासि अनुग्रह देतां। तरी अमर तत्वतां तो होय ॥...ऐकूनि रुक्मिणीचें उत्तर। सारंगधर हांसले ॥ ह्मणे यथार्थ बोलसी वाचा। तुका जिवलग प्राण आमुचा। यासि घात नलगे काळाचा। तो मंत्र साचा देईन मी ॥ ऐसें ह्मणवोनि करुणाघन। शुभमुहूर्त पाहिला सुदिन। माघ शुद्ध दशमी जाण। गुरुवार पूर्ण ते दिवशीं ॥ ध्यानांत आणूनि पांडुरंगमूर्ती। तुका निद्रित असतां रातीं। स्वप्न देखिले कैशा रीतीं। तें सादर संतीं परिसिजे ॥ इंद्रायणीसि करोनि स्नान। देउळासि जात वैष्णव जन। हातीं असतीं तुळसी पानें। तों मार्गी ब्राह्मण देखिला ॥ ... तुक्यानें मार्गीं देखतां ब्राह्मण। ... साष्टांग नमन पैं केलें ॥ मग संतुष्ट होऊनि द्विजवर। तुकयाचे मस्तकीं ठेविला कर। रामकृष्णनाम सांगीतला मंत्र। जगदुद्धार होय जेणें ॥ गुरुपरंपरा ते अवसरीं। निजमुखें सांगे तेव्हां श्रीहरी। ... राघव चैतन्य भक्त वैष्णव। तयासि शरण चैतन्य केशव। बाबा चैतन्य माझें नांव। तुकयासि देव बोलिले ॥ ... सद्गुरुकृपा ऐशा रीती। तुकयासि स्वप्नीं झाली निश्चिती। भाविक प्रेमळ अनुभवें जाणती। चरित्र ऐकती हरिकीर्तनीं ॥ पुढें परंपरा ऐसी चालत। जयासि तुकयाची अत्यंत प्रीत। तयासि स्वप्नीं अनुग्रह देत। अद्यापि चालत चमत्कार हा ॥." [1]

या वृत्तान्तांतून कांहीं निष्कर्ष स्पष्ट प्रतीत होतात. महिपतीच्या मतें खुद्द पांडुरंगानेंच ब्राह्मणाचा वेष घेऊन तुकारामास अनुग्रह दिला. माळिकेची खूण म्हणजेच परंपरा सांगितली. त्या परंपरेंत बाबाजी हा तिसरा असून तो केशव-चैतन्याहून निराळा होता. स्वप्न देहूसच पडलें असावें; व गंगास्नानास म्हणजे इंद्रायणीच्या स्नानास (अर्थात् स्वप्नांत) तुकाराम गेला होता. ओतुराचा, तेथें असलेल्या केशवचैतन्याच्या समाधीचा, तुकाराम त्या समाधीपाशीं बसल्याचा, नामनिर्देश देखील चरित्रकार महिपतीनें केलेला नाहीं. ओतुर ज्ञाताच्या अंतर-सीमेंत होतें. देहूपासून तें सारे तीस-पस्तीस मैलांच्या आंतच आहे. आपल्या परात्पर गुरूची समाधि ओतुरास आहे, हें जर महिपतीस अवगत असतें तर तो त्या तीर्थी सत्वर गेला असता, व त्या स्फूर्तिदेवतेस त्यानें अखंड प्रणिपात केले असते. लोहोगांवासारखा ओतुराचाहि महिपतीनें मोठ्या भक्तीनें खास उल्लेख केला असता. वारकऱ्यांस आळंदी-पंढरपुराएवढें त्या स्थळाचें माहात्म्य वाटलें असतें. पण वस्तु-स्थिति अशी आहे कीं, "तुकोबाचे गुरु कोण होते, कोठें राहत असत, ते समाधिस्थ कधीं झाले, त्यांची परंपरा मागून कोठून चालत आली, याविषयीं वारकरीमंडळांत कांहींएक परंपरेची माहिती नाहीं व ग्रंथहि उपलब्ध नाहीं." [2] महिपतीनें तुकाराम-

---

१ भक्तलीलामृत अध्याय ३३, ओव्या १४६–१७८.

२ श्रीतुकाराम चरित्र, पांगारकर, पृ. २१७.

चरित्रांतच नव्हे तर इतरत्रहि ओतुराच्या केशवचैतन्याचा, तुकारामास अनुलक्षून किंवा स्वतंत्रपणें, कोठेंच उल्लेख केला नाहीं. एवंच "चैतन्यविजयकल्पतरू" ला महिपतीचा आधार तर मिळत नाहींच, पण त्या आधाराखालील महीच पार सरकते![1] दुसरा आधार कृष्णदास बैराग्याचा. कृष्णदास बैराग्यानें शके १५९६ त पूर्ण केलेल्या ज्या मूळ ग्रंथाचे आधारें आपण आपला "श्रीचैतन्यविजयकल्पतरु" पुरा केला असें निरंजनरघुनाथ म्हणतात, त्याच्या ऐकीव माहितीवरच आतांपर्यंत समाधान मानलें जात असे.[2] पूर्वग्रहांच्या मनःसंकल्पांतच कल्पतरु बद्धमूल होऊन विस्तार पावावयाचा! ही सारी कल्पनेची लीला आहे, असें केवळ अंतःकरण-प्रवृत्तीनेंच नव्हे तर अधिकांशीं इतर सत्य वस्तुःस्थितीशीं होणाऱ्या विसंगतीमुळें माझें मत झालें होतें. तेंच मत वा. सी. बेंद्रे यांनीं चौकशी करून आतां निश्चित केलें आहे. संशोधनाच्या फुंकरानें जमलेल्या राखेचा पसारा दूर करतांना आतां असें दिसून येतें कीं, मुळांत चैतन्याचा स्फुलिंगच नव्हता! आपल्या संशोधनाचा सारांश बेंद्र्यांनीं दिला आहे तो असा :—"एकोणिसाव्या शतकाचे उत्तरार्धांत तुकोबांची कीर्ति बरीच पसरली. ही प्रसिद्धि होत असलेली पाहून अठरावे शतकाचे अखेरीस किंबहुना एकोणिसाव्या शतकाचे सुरुवातीस, तुकोबांचे गुरु केशवचैतन्य असें दर्शविण्याचा प्रयत्न राजर्षि घराण्यांतील आश्रितांतर्फे सुरू झालासा दिसतो. तुकोबांच्या नांवावर जसे राजर्षि घराण्याची माहिती देणारे अभंग बनवले आहेत, तसाच कांहीं ग्रंथांत दुरुस्ती किंवा अधिक मजकूर घुसडून दिल्याचा प्रयत्न राजर्षि घराण्यांतून उपलब्ध झालेल्या 'चैतन्यलीला' व 'चैतन्यविजय'[3] या ग्रंथांच्या नकलांवरून केल्याचें दिसतें. या नकला या घराण्यांतून उपलब्ध झाल्या त्या अगदीं आधुनिक आहेत. परंतु त्या कशावरून करून घेतल्या त्याचा यत्किंचितहि सुगावा लागूं देत नाहींत. एके ठिकाणीं 'चैतन्यविजया'ची एक हस्तलिखित प्रत आहे. परंतु तीहि... अद्याप पाहावयास मिळाली नाहीं. मग रुजू घेणें दूरच. अशा परि-स्थितींत विपर्यास करण्याचा प्रयत्न मूळ लेखकांचा, का नंतर कोणास ब्रिटिश

१ बेंद्रे यांचेंहि असेंच मत आहे. "(राजर्षि घराण्यांत 'तुका म्हणे' म्हणून अभंगपूर्ति साधून तयार केलेल्या २५ अभंगांचें जें बनावट आख्यान सांपडलें) त्या आख्यानाची ही पोच 'महीपती म्हणे' म्हणून विस्कळीत व दुसरी आवृत्ति दिसते......सारांश, हें प्रकरण एक चुकीची माहिती देणारें आख्यान कोणींतरी महिपतीच्या नांवावर दिलें आहे इतकेंच. त्यांतील मजकूर खास तुकोबाच्या अभंगाला सोडून आहे." 'केशव चैतन्य व बाबाजी एक नव्हत'—वा. सी. बेंद्रे, प्रसाद, डिसेंबर १९५४, पृ. १३ व पृ. १५-१६.

२ उदाहरणार्थ, आपल्या 'तुकाराम' या प्रबंधाच्या पृ. ४० वरील तळटीपेंत श्री. हर्षे लिहितात :—"चैतन्यांविषयींची ही नवीन माहिती येथील वृद्ध पेन्शनर रा. सा. गंगाधर केशव ऊर्फ बाबासाहेब देशपांडे यांच्या कृपेनें मिळाली."

३ म्हणजेच "चैतन्यविजयकल्पतरु."

अमदानींत तसें करण्याची गरज भासली म्हणून त्यानें तो केला, हें अजमावण्यास साधन नाहीं ... ('चैतन्यलीला' या कृष्णदास बैराग्याच्या ग्रंथांतील) केशव चैतन्याच्या ओतुरास पुनरागमनानंतरचा भाग बाजारगप्पांवर आधारलेला किंवा काल्पनिक आहे. त्यांतील बहुतेक सर्व वर्णन तत्कालीन कागदोपत्रांतील उल्लेखानें अवास्तव ठरतें. या भागांत शेवटच्या कृष्णाजीची माहिती व गुरुवंशाच्या छत्तीस कुळींची याद यांमध्यें हा तुकाराम–गुरूपदेशाचा वगैरे मजकूर आगांतुकपणें आला आहे...हा सर्व मजकूर आगांतुक आहे. तो कृष्णदासाचा असूं शकणार नाहीं, हें या ग्रंथाचें वाचन करीत असतांच लक्षांत येतें. कृष्णदास शाहूकालीन असून ग्रंथकर्ता आपण म्हणून तो स्वतःचें नांवहि प्रत्येक अध्यायांत देतो. असा ग्रंथकर्ता इ. स. १७२० पर्यंतची हकीकत सांगितल्यानंतर हा ग्रंथ आपल्या जन्मापूर्वींच लिहिला असें कसें म्हणेल? त्याचप्रमाणें प्रशस्ति लिहून आपल्या उपकारकर्त्यांचे अगर गुरूचे चरणीं ग्रंथ ठेवण्याची तत्कालीन पद्धति सोडून ब्रिटिश अमदानींतील ग्रंथार्पणाची पद्धति त्यास कशी सुचली व गुरूनें आज्ञापिली? एकूण हा मजकूर एकोणिसाव्या शतकाचे अखेरीचा असावा यांत शंका नाहीं......एकूण कोणीतरी कृष्णदासानंतर तुकोबाशीं आपल्या घराण्याचा संबंध जोडून मोठेपणा मिळविण्याच्या हव्यासानें हा प्रयत्न केला आहे, इतकाच यांतून निष्कर्ष निघतो...चैतन्यलीलेंत जो भाग निव्वळ बाजारगप्पांवर लिहिल्यानें अवास्तव ठरतो, मोजका तोच भाग व अवांतर मजकूर एवढाच काय तो चैतन्यविजयांत आला आहे...हा प्रयत्न निरंजनस्वामीचा, का दुसरे कोणाचा हें ठरविण्यास त्या घराण्यांतील तथाकथित जुनी प्रत पाहावयास मिळाली नाहीं. तुकारामाचे गुरु केशवचैतन्य हें सांगण्याचा क्रम इ. स. १८१८ च्या सुमारचा असावा...चैतन्यलीलेसारखी चैतन्यविजयाचीहि तारीख बनावट असण्याचा संभव आहे." [१]

चैतन्यलीला, चैतन्यविजयकल्पतरु व महिपतिनामधारी अभंग ही तुकारामाच्या गुरूपदेशाविषयीं आधुनिकांनीं उपलब्ध करून दिलेली त्रिगुण माहिती एकदां अग्राह्य मानिली, म्हणजे ओतुराच्या केशवचैतन्याशीं तुकारामाचा संबंध सांधविण्यासाठीं घडविलेले सारे दुवे निखळून पडतात. केशवचैतन्याच्या गुरुपरंपरेशीं आपणांस तादृश कर्तव्य नाहीं. ओतुरास असलेल्या त्याच्या समाधीनें आपलें या प्रकरणीं समाधान होत नाहीं. तेथील मठ जाग्रत असो वा नसो, तुकारामास स्वप्नांत झालेल्या गुरुपदेशाची त्यानें जाग्रति ठेविली नाहीं. केशवचैतन्याच्या घराण्याला सनदा मिळाल्या असतील, पण तुकारामास गुरूपदेशाचें इनाम त्या बहाल करीत नाहींत. हा संप्रदाय स्वयंभूपासून निघालेला असो किंवा राघव-

---

१ 'केशव चैतन्य व बाबाजी एक नव्हेत.' वा. सी. बेंद्रे, प्रसाद, डिसेंबर १९३४. पृ. १०-११ व पृ. १२.

चैतन्याचीच ही स्वयंभू परंपरा असो,[1] ती तुकारामापर्यंत आणून जोडणारा स्वतंत्र इतिहास नाहीं. लीला-विजयादि लिखाण उणें मानिलें म्हणजे अवशेष काय राहतो, तर केवळ तुकारामानें अभंगांत वर्णिलेला वृत्तान्त. तुकारामास गुरु मानणाऱ्या सर्वांनीं त्याच्या अभंगांच्या मागें राहून नुसतें धृपद धरिलें आहे. त्यांचा स्वतःचा असा सूर ऐकूं येत नाहीं. तुकारामाच्या वृत्तान्तांत गुरूपदेश स्वप्नांत झाला, असें एकदां नव्हे दोनदां स्पष्ट सांगितलें आहे. तेथें ' स्वप्नो नु सत्यं नु ' असा मतिभ्रमाला वावच नाहीं. " सांपडविलें वाटे जातां गंगास्नाना " यांतील ' सांपडविलें ' हा शब्द प्रत्यक्ष भेटीचा सूचक आहे, साक्षात्कारसूचक आहे, तो स्वप्नांतील भेटीचा सूचक होणार नाहीं, हा श्लेष[2] आतांपर्यंत कोणाला सुचलेला दिसत नाहीं. प्रत्यक्षांतील आणि स्वप्नांतील क्रियेंत केवळ क्रियापदानें फरक पडत नसतो. ' सांपडविलें ' यांतील खरा ध्वनि असा कीं, तुकारामाला गुरु केवळ यदृच्छया, सहज जातांना अकस्मात् वाटेंत सांपडले नाहींत तर त्यांनीं स्वतःला सांपडविलें, म्हणजे हेतुपुरःसर अशी रचना त्यांनीं घडवून आणिली कीं ते तुकारामाला सांपडले. या शब्दानें तुकारामाला कारकत्वाचा मान तारणाऱ्या गुरुप्रत पोंचवावयाचा होता. प्रत्यक्ष आणि स्वप्न यांतील मायाभ्रमाचें तो निरसन करीत नव्हता. जसें प्रत्यक्ष तसेंच स्वप्नांत सुद्धां ' सांपडवितां ' येतेंच ! या अभंगांत बेंद्रे यांना आणखी एक भाग महत्त्वाचा वाटला ; तो असा :—" त्यांत ऐकून माहिती असलेल्या बाबाजीचा ध्यास लागल्यानें तुकोबांना त्यांनीं ' पावशेर तूप भोजनास मागितल्याचें ' स्वप्न पडलें. तें केवळ स्वप्नच समजून गंगास्नानाला जात होते म्हणून तूप नेण्याचें कारण वाटलें नाहीं. तुकोबांना वाटेंतच अकस्मात् गांठून जें कांहीं पराप्राप्तीचें ज्ञान द्यावयाचें तें दिलें. हें बाबाजींनीं घाईनेंच देऊन टाकलें. स्नानहि करूं दिलें नाहीं. म्हणून " काय कळे उपजला अंतराय । म्हणोनियां काय त्वरा केली ॥ " असें म्हटलें असावें. यावरून बाबाजी पराप्राप्तीचा मार्ग दाखवितांच निघून गेले. त्यामुळें तूपहि देतां आलें नाहीं व ' परी नाहीं घडली सेवा कांहीं ' म्हणून तुकोबांना हळहळ वाटली. जर बाबाजी समाधिस्थ झालेले असते तर समाधिसेवा व तुपाच्या नैवेद्याला नेहमींचा मार्ग मोकळा होता. परंतु ते निघून गेल्यानंतर कांहींच मार्ग राहिला नव्हता. स्नानानंतर ' रामकृष्णहरि ' मंत्र सशास्त्र ग्रहण करून मंत्रजपास सुरुवात केली...सारांश, या अभंगांत तुकोबानें आपल्या मनाला लागलेली तळमळ प्रथम बोलून दाखविली व नंतर प्रसंग सांगितला, अशी या अभंगाची ठेवण दिसते. "[3] " मानियेला स्वप्नीं गुरूचा उपदेश " असें जें तुकारामानें संतांना

---

१ वर उद्धृत केलल्या निळोबाच्या अभंगांतील " हंसरूपी ब्रह्मा उपदेशी श्रीहरी । " इत्यादि परंपरा पहावी. " परंपरा राघवचैतन्यापासूनच सुरू झाली " असें " राघवचैतन्यांची गुरुपरंपरा " (प्रसाद, जानेवारी १९५५) या लेखांत वा. सी. बेंद्रे यांचें मत दिसतें.

२ " केशव चैतन्य व बाबाजी एक नव्हेत " वा. सी. बेंद्रे. प्रसाद, डिसेंबर १९५४, पृ. ९.

३ कित्ता, पृ. ९.

अन्यत्र[1] निःसंदिग्ध शब्दांत सांगितलें त्याचा या विवरणांत पूर्ण विसर पडलेला दिसतो. सारांशासुद्धां वरील सारें विवरण त्या एका वाक्यांत पार विरून जातें, व बोध स्वप्नांतच झाला होता, त्यांत प्रतिबोधाचा कांहींच भाग नव्हता, हें उघड होतें. बाबाजीची माहिती तुकारामानें आधीं ऐकिली होती व म्हणून त्याचा ध्यास घेतला होता, या विधानाला 'स्वप्नीं दिसे तें मनीं वसे' या विपरीत अनुमानाशिवाय दुसरा कांहींच आधार नाहीं. सांपडविणें, मस्तकीं कर ठेवणें, तूप मागणें, त्वरा होणें, मंत्र देणें—सारा प्रकार स्वप्नांतच झाला, अशी महिपतिसुद्धां[2] सर्वांची सारखीच मान्यता आजवर चालत आली आहे. जागृत अवस्थेला आल्यानंतर स्वप्नाचें वर्णन म्हणून समग्र अभंग लिहिला गेला. जाग आल्यानंतर पश्चात्तापानें[3] चित्त पोळत होतें, म्हणून ती हळहळ मुखावाटे प्रथम सुरुवातीच्या ओळींतच प्रकट झाली. स्वप्नांत आदेश झाला असतां देखील आपण तूप आणलें नाहीं म्हणून ती हळहळ जाचत नव्हती. स्वप्नाचा विसर पडला असें अभंगांत म्हटलें नाहीं; स्वप्ना-माजीं विसर पडला असें सांगितलें आहे, स्वप्नांत काय काय घडलें त्याचा वृत्तान्त घडल्या क्रमानें अभंगांत दिला आहे. हळहळीची खरी कळ प्रकरणाच्या आरंभीं कंसांत दिलेल्या संताजीच्या 'कळ्हे' या पाठभेदावरून कळून येते. कळ्हे हाच मूळ पाठ असला पाहिजे. कळे या रूपांत अर्थाचा महाप्राण अक्षरशः निघून गेला आहे! महिपतीसमोर देखील कळ्हे हाच पाठ होता.[4] स्वप्नांत वृत्तान्त घडला तो येणेंप्रमाणें:—गंगास्नानाला जात असतां गुरुनें वाटेंत भेट घडवून आणिली. माथ्यावर हात ठेवला. भोजनासाठीं पावशेर तूप मागितलें. तुकारामाला त्याचा विसर पडला. कांहीं कलहानें मध्यें विघ्न उपस्थित झालें त्यामुळें हा विसर पडला असावा. ह्या अंतरायामुळें कीं काय, गुरूला जाण्याची घाई झाली; व परिणामीं गुरूची कांहींच सेवा हातून घडली नाहीं. कलहाचा 'कांहीं' एवढाच मोघम उल्लेख केला

---

१ अभंग १३३–१२. विष्णुबोवा जोगांनीं संपादिलेल्या गाथेच्या दुसऱ्या भागांत (दुसरी आवृत्ति, पृ. ६४३) "मानियेला स्वामी गुरूचा उपदेश" असा जरी चरण छापला आहे तरी अर्थ मात्र "स्वप्नामध्यें गुरुनें केलेल्या उपदेशाचा स्वीकार करून" असा दिला आहे. "स्वामी" हा मुद्रणदोष दिसतो. असा पाठ महत्त्वाच्या कोणत्याच गाथेंत घेतलेला नाहीं.

२ भक्तलीलामृत, अध्याय ३३, ओव्या १५६–१७८.

३ "जागृत अवस्थे येऊनि देखा। चित्तीं पस्तावे वैष्णव तुका॥" कित्ता, ओवी १७२.

४ महिपतीनें तुकारामाच्या अभंगांतील हा भाग "भोजनासि तूप पावशेर। निजमुखें मागती साचार॥ घरीं कलह वाढला थोर। यास्तव सत्वर देव गेले॥" अशा प्रकारें ओवींत ओवला आहे. आधीं कांतेचा कलह कसा वाढला याचें वर्णन केलें आहे, कित्ता ओवी १७२; १६८–१७१.

आहे. "जैसा कां जागृतीचा मोळा। तरी स्वप्नही तैसेंचि दिसे डोळा ॥"[1] असा इतरांप्रमाणें मानसशास्त्राचा सर्वसाधारण सिद्धान्त मानणाऱ्या महिपतीनें जिजाईच्या कलहाचा जागृतींतील नित्याचा सोहाळा स्वप्नांतसुद्धां कसा थोर वाढला, याचें चटकदार वर्णन केलें आहे. त्या काळीं सदाच मागें लागलेल्या या कलहानें स्वप्नांतहि तुकारामाचा पाठलाग केला यांत काय नवल? ज्या घरांत जेवणास भाकरीची पंचाईत होती तेथें भोजनास पावशेर तूप वाढावयास सांगणें म्हणजे भांडण वादूनच आणणें होय! हाच तो कलहाचा अंतराय; व या कटकटींतून सुटावें म्हणूनच गुरु धाईधाईनें निघून गेले, या भावनेनें तुकारामास विषाद वाटला. उपदेश जर बाबाजी या व्यक्तीनें जागृतावस्थेंत प्रत्यक्ष दिला असता तर अशी धिसाडघाई झालीच नसती. आत्मज्ञान क्षणांत होत असेल; तें करून देण्याची गुरूला घाईहि झाली असेल; परंतु आत्मज्ञान करून दिल्यानंतर तुकारामाला आपल्या सहवासाचा एक देखील अधिक क्षण लाभूं नये असा निर्धाराचा संकल्प गुरूनें खात्रीनें केला नसेल! असो. गुरूपदेशाच्या पहिल्या अभंगांत केलेलें वर्णन, त्याचा सरळ अन्वयार्थ, त्या अर्थाची परंपरागत मान्यता, "मानियेला स्वप्नीं गुरूचा उपदेश" ही संतांस तुकारामानें दिलेली आठवण[2]— सर्व बाजूंनीं विचार करतां असें स्पष्ट दिसतें कीं, गुरूपदेशाचा सारा प्रकार स्वप्नांत घडला. प्रत्यक्ष कोणीच भेटलें नाहीं व बोललें नाहीं.

एकदां हें मान्य केलें म्हणजे ओतुरास नदीला स्नानास जाण्याच्या वाटेवर तुकारामास गुरूची भेट झाली, हें तितकेंच फोल ठरतें. "ओतूरची मांडवी नदी कपर्दिकेश्वराच्या देवालयापासून दक्षिणवाहिनी होते. कपर्दिकेश्वराचें देऊळहि त्या नदीच्या पालखीच्या दांड्यावजा वळणावर आहे. ह्या दोन निसर्गसिद्ध घटनांनीं मांडवीला 'गंगे'चें स्वरूप किंवा महत्त्व प्राप्त झालें आहे. या मांडवीच्या भागाला गंगा म्हणतात, व या गंगेवर जाण्याची जी वाट फुटते तिला गंगावाट म्हणून अद्यापिहि संबोधलें जातें."[3] असें बेंद्रे यांनीं आतां संशोधन केलें आहे. ओतूरची 'गंगावाट' हीच जर तुकारामाला अभिप्रेत असती तर शब्दांचा थोडासा फेरफार करून "सांपडविलें जातां गंगावाटे स्नाना" असा चरण त्याला सहज लिहितां आला असता. शब्दांवर त्याचें इतकें प्रभुत्व खास होतें. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, देहूहून फार दूरवर नसलेल्या ओतुराचा तुकारामानें कोठेंच उल्लेख केलेला नाहीं. चैतन्यविजयकार म्हणतात त्याप्रमाणें गुरूची—किंवा बेंद्रे म्हणतात त्याप्रमाणें

---

१ कित्ता, ओवी १५९.

२ "'मानियेला' या पदावरून तुकोबांना त्यांचे गुरु पुन्हा कधीं स्वप्नांत किंवा जागृतींत भेटले असावेत असें दिसत नाहीं." पांगारकर, श्रीतुकारामचरित्र, पृ. २१८.

३ "केशवचैतन्य व बाबाजी एक नव्हेत" वा. सी. बेंद्रे, प्रसाद, डिसेंबर १९५४. पृ. ९०

परात्परगुरुची—समाधि जर ओतुरास असती तर ज्ञानेश्वराच्या पायतणाशीं आपली तुलना करणारा[1] विनीत तुकाराम तेथें लोटांगणें घालीत गेला असता. ओतूराचा, तेथील केशवचैतन्याच्या समाधीचा, तो उल्लेख देखील करीत नाहीं, याची समधानकारक एकच उपपत्ति संभवते; ती ही कीं, बाबाजीचें त्यास स्वप्न पडलें, पण ओतुराचा केशवचैतन्य त्याच्या ध्यानींमनींहि कधीं नव्हता. इ. स. १८८० त म्हणजे तुकारामाच्या गुरूपदेशानंतर सुमारें अडीचशें वर्षांनीं निबंधमालेंत लेल्यांनीं छापलेल्या पत्रांत ओतुराच्या केशवचैतन्याशीं तुकारामाचें गुरुशिष्यनातें प्रथमच जाहीर रीतीनें जोडण्यांत आलें. तत्पूर्वीं तें कोणाच्या ऐकिवांतहि नव्हतें.[2] इ. स. १९१३ सालीं प्रकाशित झालेल्या चैतन्य-कथाकल्पतरूनें तें नातें बद्धमूल करण्यास मदत केली; इतिहासाचार्यांनीं मान्यता दिली; व संशोधकांनीं ओतुराच्या सनदा पुढें केल्या.[3] दुरून चैतन्यविजयाचे निनाद ऐकूं येत असल्याचा आभासहि निर्माण होत असे. पण सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणाऱ्या चाणाक्ष माणसास हा सारा ‘ कल्पतरू ’च्या सावलींत पडलेल्या स्वप्नाचा डोलाराच वाटेल. चरित्रनायक तुकाराम या गुरु-शिष्य संबंधाचा उल्लेख करीत नाहीं. चरित्रकार महिपतीस तो माहीतच नाहीं. शिष्यपरंपरेनें तो ऐकिला नाहीं. समकालीनांस तो कळला होता असें दिसत नाहीं. तुकारामानें जी माळिकेची खूण दिली तिच्यांतील एकाशीं ओतुराच्या केशवचैतन्याचें केवळ नांवाला सादृश्य आहे. तेवढ्यावरून तो त्या माळिकेंत बसूं शकत नाहीं. त्या केशवचैतन्याची शंकरोपासना होती.[4] तो ब्राह्मण व त्यांतहि संन्यासी होता. त्यानें किंवा त्याच्या संप्रदायांतील दुसऱ्या कोणी तुकारामासारख्या स्वतःस यातिहीन समजणाऱ्या विठ्ठलोपासकास “ रामकृष्णहरि ” हा मंत्र दिला असेल हें सहजासहजीं पटत ताहीं. केशवचैतन्याचें

---

१ अभंग २३३२.

२ गॅझेटिअरमध्यें जें वर्णन आहे कीं :—“ The two temples at Otur are one of Keshav Chaitanya, the teacher of the famous Vani Saint Tukaram, and of Kapardikeshwar Mahadeva. Chaitanya's temple is built over the tomb or Samadhi of the Saint. ”—त्यांतील तुकारामाचा गुरु हा उल्लेख स्वतंत्र शोधावर आधारलेला दिसत नाहीं. त्याचा उगम निबंधमालेंत प्रसिद्ध झालेल्या अभंगाशीं व राजवाड्यांच्या ग्रंथमालेंतील लिखाणाशीं पोंचत असावा.

३ “ श्रीतुकारामाचे गुरु बावाजी ऊर्फ केशवचैतन्य ” गं. ना. मुजुमदार. भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, शके १८४३. पृ. १५०.

४ पृष्ठ पहा. राघवचैतन्याचा म्हणून कृष्णभक्तीचा एक संस्कृत श्लोक व केशवचैतन्याचें म्हणून एक मराठी पद पांगारकरांनीं श्रीतुकारामचरित्रांत पृष्ठ २२२–२२३ वर दिलें आहे. कृष्णोपासनेच्या संप्रदायास सायासानेंसुद्धां याहून जास्त माहिती मिळत नसावी.

७५८७२ ... 2930

बाबाजीशीं सायुज्य कां कल्पितां येत नाहीं याचा वर ऊहापोह केला आहे."[1] तसें पाहतां ओतुराच्या केशवचैतन्याचा बाबाजी नांवाचा शिष्य होता असें मानण्यास स्वतंत्र प्रत्यंतर पुरावा कोठेंच मिळत नाहीं. तुकारामानें दिलेल्या माळिकेंत व्यास हा परमेश्वर म्हणून त्याचें नांव येत नाहीं, ही उपपत्ति सांप्रदायिक नाहीं आणि मोठीशी माहितीप्रदहि नाहीं.[2]

असो. 'केशवाय नमः' हें आचमन याहून अधिक न लांबविलेलें बरें. त्यानें या गुरुपूजेची संध्याहि होत नाहीं व संदेहहि जात नाहीं. या बाबतींत गुळमुळीत वृत्तीनें घुटमळत न बोलतां[3] ओतुराच्या केशवचैतन्याशीं तुकारामाची गुरुपरंपरा जोडतां येत नाहीं असा स्वच्छ अभिप्राय द्यावा, असेंच प्रांजल मतीच्या चिकित्सकास वाटेल.

या नकारात्मक निष्कर्षानें सद्गुरु बाबाजी हा महापुरुष कोण, या गूढाचें निराकरण होत नाहीं. कांहींच्या मतें तुकारामानें जेवढी माहिती दिली आहे त्यापेक्षां या स्वप्नसृष्टीचा अधिक शोध करण्याची आवश्यकता नाहीं.[4] असें असलें तरी तुकारामाच्या संप्रदायाचें किंवा सांस्कृतिक परंपरेचे संबंध शोधणें हें चरित्रकाराचें एक कर्तव्य होय. चैतन्य हें नांव घेतांक्षणींच सुविख्यात बंगाली वैष्णव भक्त गौरांगप्रभु चैतन्य याचें स्मरण होतें. चैतन्यप्रभूनें दक्षिणेंत यात्रेस आल्यावेळीं

---

१ पृष्ठ पहा. "श्रीतुकारामाचे गुरु बाबाजी ऊर्फ केशवचैतन्य" (भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, शके १८४३, पृष्ठ १५०) या लेखांत गं. ना. मुजुमदार यांनीं बाबाजी हें नांव केशवचैतन्यांनीं कां सांगितलें याचें प्रयोजन चैतन्यकथाकल्पतरूकाराहून जरा निराळ्या प्रकारें सांगितलें आहे. तें असें :—"दीक्षानांव केशवचैतन्य सांगितलें, त्या वेळीं केशवचैतन्याचा नातू केशवभट चैतन्य हा जिवंत असल्यामुळें आपणांस स्वप्नांत उपदेश करणारा केशवचैतन्य हा तोच केशवभट चैतन्य आहे अशी तुकारामाची समजूत होईल, ती तशी न व्हावी व उपदेश करणारा कोण याबद्दल पुरी समजूत व्हावी म्हणून मुद्दाम आपलें पूर्वीं प्रसिद्ध असलेलें टोपण नांव बाबाजी हें सांगितलें." इतकी समजूत घालून सुद्धां तुकारामाला उमज आला नाहीं. गुरुनाममाहात्म्यापेक्षां हरिनाममाहात्म्यांतच तो अधिक रंगला !

२ "(गुरुपदेशाच्या) या अभंगांत तुकोबानें दोन गोष्टी अगदीं स्पष्टपणें सांगितल्या आहेत कीं, बाबाजी त्याचे सद्गुरु व व्यास. परंतु यांत त्यांचा निर्देश नाहीं; कारण राघवचैतन्यांचा व्यास म्हणजे परमेश्वर. दत्तासारखी उपदेवता नाहीं; म्हणून व्यासांचें नांव या मालिकेंत येऊं शकत नाहीं." केशवचैतन्य व बाबाजी एक नव्हेत—बेंद्रे, प्रसाद डिसेंबर १९५४, पृ. ९ परंतु मागें पृ. १४२ वर उद्धृत केलेल्या अभंगांत निळोबानें व्यासाचें नांव मालिकेंत ओविलें आहे.

३ विश्वास नाहीं, निर्णय देतां येणार नाहा, निर्णय देणें धाडसाचें होइल याच प्रकारचा निष्कर्ष चरित्रकारांनीं बोलून दाखविला आहे. पहा—पांगारकर, तुकारामचरित्र, पृ. २१८; हर्षे, तुकाराम, पृ. ४०; तुळपुळे, पांच संतकवि, पृ. २०२.

४ "माझा स्वतःचा यांपलीकडे कोणत्याहि गोष्टीवर विश्वास नाहीं, वारकरीहि ठेवीत नाहींत व त्यांना त्याची आवश्यकताहि वाटत नाहीं." श्रीतुकारामचरित्र, पांगारकर. पृ. २१८.

स्वतः, किंवा महाराष्ट्रांत मागें ठेवलेल्या त्याच्या कोणीतरी शिष्यानें, तुकारामास गुरुपदेश दिला असें विधान कांहीं बंगाली विद्वानांनीं केलें आहे.[१] तें विशेष विचारपूस केल्याशिवाय, केवळ आपुलकीच्या अभिमानानें केलेलें दिसतें. उलटपक्षीं, महाराष्ट्रधर्माच्या स्वयंभू परंपरेच्या स्वाभिमानानें महाराष्ट्रीय विद्वान् आग्रहानें असें प्रतिपादन करतात कीं, बंगाल्यांतील चैतन्यसंप्रदायाशीं तुकारामाचा कसलाच संबंध नाहीं; त्या संप्रदायाचें कोणतेंहि विशिष्टत्व तुकारामाच्या अभंगांत नाहीं.[२] कांहींनीं विशेष शोध करण्याचे परिश्रम न घेतां तटस्थाची भूमिका घेऊन निकाल राखून ठेविला आहे.[३] माझ्या मतें तुकारामाचा बंगाली चैतन्यमहाप्रभूंशीं नुसता नाममात्र संबंध नसून आंतर हेतूनेंहि या चैतन्याशीं तो संलग्न झाला होता असें मानण्याइतकीं विश्वसनीय प्रमाणें आहेत. त्यांची आतां चर्चा केली पाहिजे.

---

१ "Here, (i. e. at Pandharpur) moreover, Tukaram, who had convulsed the Mahratta country, was converted either by the Lord himself or one of his instruments whom he left behind."... "Whether Tukaram, the Saint of Poona, was a direct disciple of the Lord or was disciple of a disicple of his, it were needless to determine. The Lord passed through Pandharpur, the place of Tukaram. The religion which Tukaram preached was the religion of the Lord Gouranga in every particular. The followers of that Saint call themselves "belonging to Chaitanya". And Tukaram himself gives an account of his conversion in this manner.... Now this was just the manner in which the Lord oftentimes made his conversion." Lord Gouranga—Shishir Kumar Ghose, Vol. II, page 346 and pp.350–51.

२ "तसेंच बंगालच्या श्रीकृष्णचैतन्याच्या संप्रदायाशींहि तुकोबांचा दूरचाहि संबंध दिसत नाहीं...चैतन्य संप्रदाय व महाराष्ट्रीय भागवतसंप्रदाय हे दोन्ही कृष्णभक्तीचे संप्रदाय खरे, पण चैतन्य संप्रदायाचें कोणतेंहि विशिष्टत्व तुकोबाच्या अभंगांत नाहीं." श्रीतुकाराम-चरित्र, पांगारकर, पृ २३३–३४. "आम्ही वरती या दोहोंचें तत्त्वज्ञान, भक्ति संप्रदायाचा तपशील वगैरे ज्या गोष्टी दिल्या आहेत त्यावरून हे दोन संप्रदाय आहेत व भक्तिमार्गी असल्यामुळें दोहोंत कांहीं साम्य आहे एवढेंच मानण्यासारखें आहे. नामसादृश्यावरून नात्याचा संबंध जोडण्याजोगा येथें पुरावा नाहीं असें आमचें मत आहे," चैतन्यसंप्रदाय, शं. वा. दांडेकर, मनोरंजन, सप्टेंबर १९३४, पृ. ३०६. आणखी पहा—चैतन्यसंप्रदाय, म. क. नाडकर्णी, ज्ञानमंदिर, वर्ष १, अंक ९, पृ. ५२९.

३ "या महाराष्ट्रीय चैतन्यांचा व प्रसिद्ध बंगाली अवतारपुरुष कृष्णचैतन्य याचा कितपत संबंध आहे हा संशोधनाचा प्रश्न आहे......या बाबतींत आणखी शोध झाला पाहिजे...... चैतन्य वाङ्मयांतील सर्वच ग्रंथांची परस्पर संगति लावण्याच्या दृष्टीनें छाननी झाल्या-खेरीज या मुद्द्यावर निर्णायक मत देणें धाडसाचें होईल." हर्षे, तुकाराम. पृ. ३९–४०. तळपुळे, पांच संतकवि, पृ. ३०४–३०५.

महाराष्ट्रांत चैतन्य, नाथ, स्वरूप, आनंद व प्रकाश असे पांच संप्रदाय रूढ आहेत, अशी मान्यता आहे. तुकारामपूर्वकालीन महाराष्ट्रीय चैतन्यसंप्रदायाची तुकारामानें सांगितल्यापेक्षां अधिक किंवा निराळी कांहीं माहिती मिळत नाहीं, असेंच म्हणावें लागतें. बहिणाबाई, निळोबा, बहिणाबाईचा शिष्य दीनकवि, महिपति यांपैकीं कोणींहि वर्णिलेली गुरुपरंपरा पाहिली तर तुकारामानें उल्लेखिलेल्या राघवचैतन्यापलीकडे चैतन्य हें नांव किंवा उपपद आढळतच नाहीं. मागें वर्णिल्याप्रमाणें[1] निळोबा राघवचैतन्याचा व्यासाशींच सरळ संबंध जोडतात; तर बहिणाबाई विश्वंभरसच्चिदानंदबाबामार्फत ज्ञानेश्वराशीं संबंध जोडते. चैतन्य हें उपपद मध्येंच कसें आलें याची कोणीच उपपत्ति सांगत नाहीं. चैतन्यसंप्रदाय तुकारामापुरताच मर्यादित नव्हता. प्रसिद्ध मराठी कवि उद्धवचिद्‌घन हाहि चैतन्यसंप्रदायांतील एका परंपरेंत येतो. श्रीदत्त, शिवचैतन्य, गोपाळचैतन्य, आत्मारामचैतन्य त्याची अशी परंपरा देण्यांत येते. तेथून उद्धवचिद्‌घनाची व तुकारामाची परंपरा निराळी होते. हे शिवचैतन्यादि पुरुष कोण होते, याची कांहींच माहिती मिळत नाहीं. तुकारामानंतर तीस-चाळीस वर्षांच्या आंतच ‘ चैतन्यांकित देवीदास ’ हें नांव मराठी कवींत आढळतें. ओतुराचे केशवचैतन्य व त्यांचे गुरु राघवचैतन्य हे सुद्धां चैतन्यमहाप्रभूनंतरचेच. सारांश, ज्यापक्षीं महाराष्ट्रांत चैतन्य नांवाच्या संताचें स्वतंत्र अस्तित्व शाबीत होत नाहीं, त्यापक्षीं त्या काळीं भारतांत प्रख्याति पावलेला, सर्वत्र संचार करून आलेला, चैतन्य या नांवानें एकमेव ओळखला जाणारा बंगाली कृष्णचैतन्य महाप्रभु हाच महाराष्ट्र परंपरेंतील चैतन्य असला पाहिजे. या बाबतींत इतरांपेक्षां बहिणाबाईला अधिक माहिती असावी; कारण, तुकारामाशीं तिचें प्रत्यक्ष बोलणें-चालणें संभवतें. ती जेव्हां म्हणते कीं, “ गुरुपरंपरा आम्हां चैतन्य बळी । तयाचे स्मरणें आम्ही वैकुंठीं बळी ॥ नमस्कार हा तया साष्टांग माझा । वोवाळूं जीवें साधू चैतन्य राजा ॥ चैतन्य हा सर्वगत व्यापक सद्‌गुरू । ”[2] तेव्हां चैतन्य नांवाचा साधु तिला अभिप्रेत आहे हें स्पष्ट होतें. हा चैतन्यमहाप्रभूशिवाय दुसरा कोणी असणें संभवनीय दिसत नाहीं.

या बंगाली चैतन्यमहाप्रभूचा महाराष्ट्राशीं घनिष्ठ संबंध आला होता. चैतन्याची ऐहिक लोकयात्रा इ. स. १४८६ ते १५३३ च्या दरम्यान झाली; म्हणजे एकनाथाच्या जन्माच्या सुमारास व तुकारामाच्या जन्मापूर्वीं पाऊणशें वर्षें चैतन्याचें निर्याण झालें. तुकारामाच्या ज्येष्ठ बंधु सावजीप्रमाणें, चैतन्याचा थोरला भाऊ विश्वरूप हा वयाच्या सोळाव्या वर्षीं संन्यस्त झाला. तो पंढरपुरास येऊन राहिला होता व दोन वर्षांनंतर शिष्यवृंदादेखत ज्योतीच्या प्रकाशांत तो तेथें विलीन झाला असें सांगतात. त्यानंतर एकोणीस वर्षांनीं खुद्द चैतन्य दक्षिणच्या

१ पृष्ठ १४३.

२ श्री संत बहिणाबाईचा गाथा, कोल्हारकर. अभंग १८५.

यात्रेंत पंढरपुरास येऊन पोंचला.[१] पंढरपूर, पुणें, नाशिक, सुरत या मार्गें चैतन्य द्वारकेस गेला, याविषयीं चैतन्याच्या सर्व चरित्रकारांची एकवाक्यता आहे. या दक्षिणच्या यात्रेंत चैतन्याच्या सेवेस गोविंददास नांवाचा एक शिष्य होता. त्यानें समकालीन कांहीं टिपणें केलीं होतीं.[२] हीं टिपणें (किंवा 'कडचा') इ. स. १८९५ सालीं जयगोपाल गोस्वामी यांनीं शांतिपुर येथें प्रसिद्ध केलीं; आणि इ. स. १९२६ त चैतन्याचे आधुनिक इंग्रेजी चरित्रकार दिनेशचंद्र सेन यांनीं त्या 'कडचा'चें पुनर्मुद्रण केलें. हा गाविंददासाचा 'कडचा' खरोखरीच चैतन्यसमकालीन आहे किंवा अलीकडे कोणीतरी बनावट रचविला आहे, याविषयीं बंगाली विद्वानांत बरीच भवति न भवति झाली आहे. महाराष्ट्राच्या परिचयाचे यदुनाथ सरकार यांस तो बनावट वाटतो. परंतु सांगोपांग विचार करून सुशिलकुमार डे यांनीं जो निष्कर्ष काढला आहे तो मला ग्राह्य वाटतो : "निश्चित निर्णय देणें कठिण आहे. तथापि या ग्रंथांतील कांहीं भाग प्रायः जुना आहे. इतर पुराव्याच्या अभावीं, या अंतर्गत पुराव्यावरून या ग्रंथांतील एकंदर हकीकत सत्य असण्याचा फारच संभव आहे......प्रत्यक्ष व्यक्तिगत माहिती या ग्रंथांत दिलेली दिसते."[३]

आपणांस चैतन्याच्या महाराष्ट्रांतील यात्रेची 'कडचां'त दिलेली माहिती फार महत्त्वाची वाटेल ; व तीवरून चैतन्यानें आपल्या नांवाप्रमाणें त्या काळच्या महाराष्ट्रास हरिभक्तीचें नवचैतन्य दिलें असें आपणांस दिसून येईल. गोविंददास लिहितो : "बड्या बड्या महाराष्ट्रीयांचीं दळें आलीं; व सगळे हरिनाम ऐकायला लागले......असंख्य वैष्णव व शैव संन्यासी गोळा होऊन हरिनाम ऐकून तल्लीन झाले. चैतन्यप्रभूनें या देशाला आपल्या उपदेशानें मोहून टाकिलें. क्रमाक्रमानें चैतन्य पुण्यास (पूर्णनगरास) आला. तेथें पंडितांच्या झुंडीं लोटल्या. त्या नगरींत पुष्कळ लोक शास्त्राध्ययन करीत होते. लोकांस क्रमशः दर्शन दिल्यावर अच्छसर नांवाच्या तलावापाशीं चैतन्य गेला. त्या स्थळीं विद्वान् चतुष्पाठी लोक होते. कांहीं पंडित गीता-भागवतांचें अध्ययन करीत होते. गीता व भागवत जे जाणत नाहींत त्या पंडितांच्या शब्दाला काय महत्त्व, अशी तेथें सर्वसाधारण मान्यता होती. तेथील एका पंडिताचें भागवतावरील व्याख्यान ऐकून चैतन्याच्या नेत्रांतून अश्रुधारा झरूं

---

१ Lord Gouranga—Shishir Kumar Ghose. Vol. 1, p. 33 (3rd Edition). २ "कडचा करिया राखि अति संगोपने."

३ "It is difficult to pronounce a definite judgment, but it seems probable that some of the matter it contains is old ; and this internal evidence itself, in the absence of other proofs, makes the genuineness of the general substance of the work extremely plausible...It contains much new, but plausible, information, which was probably the result of vivid personal knowledge." Vaishnava Faith and Movement, S. K. De, p. 47.

लागल्या. तेथें एक ब्रह्मवादी पंडित आला होता; त्याच्या सर्व तर्कवादांचें चैतन्यानें खंडन केलें. चैतन्याची भक्ति पाहून एकत्र आलेल्या अनेक वैष्णव साधूंत नवी जाणीव उत्पन्न झाली......'संसारांत भक्ति हें परतत्त्व होय; भाक्तिमान् मुक्तीच्या मस्तकावर लाथ हाणतो; स्त्रीपुरुष हा खरा भेद नसून केवळ चर्मगत भेद होय; हीच गोष्ट पुनः पुनः वेदांनीं सांगितली आहे. 'हरे कृष्ण' नाम उच्चारून आम्ही काल कंठूं या; भाईनो! या! हरिनामाचा घोष करा; नाम ऐकून कृतान्त देखील थरथर कांपतो' अशी शिकवण चैतन्य त्या ठिकाणीं लोकांना देत असे. त्याला पाहून बहुत लोक आश्चर्यचकित झाले; व असंख्य पंडित विचार करूं लागले. पुण्याच्या परिसरांतून चैतन्य पाटस गांवांतील भोलेश्वराच्या मंदिराप्रत गेला. तेथून माघारा फिरून जेजुरी, चोराची आळंदी, खंडाळा या गांवीं जाऊन नाशिक-पंचवटीवरून द्वारकेच्या यात्रेसाठीं तो पुढील मार्गास लागला."

गोविंददासानें केलेल्या वर्णनांतलि हा उतारा वाचतांना आपण एक समकालीन रोजनिशीच वाचीत आहोंत, असें निश्चित वाटतें. महाराष्ट्रांत घडलेला वृत्तान्त त्यानें ज्या प्रकारें वर्णिला आहे, त्यावरून या विगतवार बाबतींत तरी तें वर्णन बनावट असेल असें दिसत नाहीं. महाराष्ट्राच्या इतिहास-भूगोलाचा सखोल अभ्यास केलेल्या बंगाली विद्वानांस आज जर आपण सांगितलें असतें कीं, चैतन्याच्या सोळाव्या शतकांतील महाराष्ट्र-यात्रेचें एक काल्पनिक वर्णन लिहून द्या, तर त्यांना-सुद्धां गोविंददासानें उल्लेखिलेल्या कांहीं स्थळांच्या व माणसांच्या खाणाखुणा प्रयासानें देखील आठविल्या नसल्या व या पदयात्रेच्या नकाशांत समकालीन आध्यात्मिक वातावरणाचा रंग भरतां आला नसता. तेव्हां गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत कुणी चैतन्यभक्त कविब्रुवानें हें स्वकपोलकल्पित धादांत बनावट वर्णन लिहून काढलें असेल हें विवेकबुद्धीस पटत नाहीं. समोर घडत असलेल्या वृत्तान्ताचें हें साधें धावतें वर्णन खरोखरीच चलच्चित्रपटाप्रमाणें भासतें, इतकी त्याच्यांत वास्तविकाची सहज चालना आहे.[१] गीताभागवताच्या पठणाचे स्वर, ब्रह्मवादी पंडितांच्या

---

१ "The above is a mere outline and a brief summary of the elaborate descriptions of Govinda D¯sa. The charm of the work lies in the simplicity of its descriptions and a total absence of exaggeration. It is a plain tale divested of all supernatural elements which were attributed to Chaitanya by the later biographers. The beauty of Chaitanya's life is realized here in its simplest and therefore in its most impressive form." **Chaitanya and His Companions,** Dinesh Chandra Sen. University of Calcutta, 1917, p. 270.

"Govind Dās's **Karcha** is plane history. It holds to us in a vivid light what Chaitanya was...In fact this one book gives a far

वादांचे निनाद, हरिनामाचा गजर हें तर शेंदोनशें वर्षें महाराष्ट्राच्या आध्यात्मिक जीवनांतील मिश्र थाटाचें संगीत होतें.[२]

गोविंददासाचा कडचा क्षणभर गुंडाळून ठेविला तरी देखील एक घटना निर्विवाद आणि सर्वमान्य आहे, ती ही कीं, इ. स. १५१०-१२ च्या दरम्यान पंढरपुरास व नंतर पुण्याच्या परिसरांत चैतन्याचें कांहीं दिवस वास्तव्य झालें होतें.[३] आपल्या नांवाप्रमाणें आसमन्तात् चैतन्य अर्पिण्याची विलक्षण जादू चैतन्यांत होती. तो जाई तिकडे त्याच्यामागें झुंडी लोटत असत. तो आला व हृदयें जिंकून गेला अशी त्याची ख्याति होती. श्रीकृष्णाच्या नामसंकीर्तनानें तो लोकांचीं मनें मोहून टाकीत असे. हरिभक्तीच्या साम्राज्याचा तात्पुरता तरी विस्तार वाढवून त्यानें तें या भागांत दृढ केलें. या भक्तिप्रभंजनानें पंढरपूरच्या विठ्ठलाच्या परगण्यांत हरिभक्तीचें बीज वारेमाप उधळविलें व त्याचें जागोजाग उदंड पीक आलें. हें नुसतें एकाद-दुसऱ्या फसलापुरतें नव्हतें, तर नामसंकीर्तनादि नव्या जोमाच्या बीजाचें आरोपण त्यानें कायमचें केलें, अशी मान्यता दिसते. कर्नाटकाच्या "कृष्ण" भूमींत तर चैतन्यानें प्रेमाचा वर्षाव करितां भक्तिकाव्याचा फुलोरा बहरून निघाला.[४] मूळचा सासवडनजिकच्या पुरंदरचा पण पुढें पंढरपुरासच विठ्ठलाच्या सेवेस वाहिलेला सुविख्यात कानडी कवि पुरंदरदास यांच्यासारख्या संतकवींनीं चैतन्यानें प्रेमानें शिंपून फुलविलेल्या मळ्यांतील भक्ति-सुगंध गांवोगांव नेऊन पोंचविला.[५] पंढरपूर

[मागील पानावरून पुढें चालू.

truer account of Chaitanya than others, showing how he won the hearts of people by spiritual force." "Regarding the notes of Govinda Das we consider them the most reliable though they record events of the Master's life for the brief period of two years only." **Chaitanya and His Age**. Dinesh Chandra Sen, University of Calcutta, 1922 pp. 86–9, and p. 96.

२. पहा पृ. ५६, पृ. १०२. श्रीसंत बहिणाबाईचा गाथा. कोल्हारकर, अभंग ३२, ६५.

३. **Chaitanya's Life and Teachings,** Jadunath Sarkar, 3rd Edition, Calcutta, 1932. pp. 122–7.

४ **History of Kanarese Literature,** Rice, Calcutta, 1921, p. 24 and p. 79.

५ It is probable indeed that it was he (i. e. Chaitanya) who started Samkirtana and Nagarkirtana. In any case the first great outburst of Kanarese hymn-writing among Madhāvas came shortly after his visit. The chief singer was Purandardas but there were many others." **Outline of the Religious Literature of India, J. N.** Farquhar, London, 1920. p. 303. पुरंदरदासाचा निर्याणकाळ इ. स. १५६४ मानितात.

ते पुण्यापर्यंतच्या पांडुरंगाच्या प्रांतांत चैतन्यानें आपला असा निराळा पंथ स्थापन केला नसेल; मोठ्या समुदायानें शिष्यवृंद तयार केला नसेल; परंतु जनवृंदांस भक्तिपंथानें त्यानें खचित पुढें नेलें.[६] साहजिकच त्याचे शिष्य म्हणवून घेणारे, त्याच्या बिरुदाचा अभिमान बाळगणारे कांहीं थोडेतरी साधुपुरुष या भागांत आपली भक्तियात्रा क्रमीत राहिले असतील. महाराष्ट्राच्या संप्रदायमालिकेंत चैतन्य हें नांव या प्रकारें दाखल झालें असावें.

चैतन्यमहाप्रभूची महाराष्ट्रांतील यात्रा व तुकारामास गुरूपदेश झाला या दरम्यानच्या सवाशें वर्षांच्या काळांत चैतन्यसंप्रदायाची महाराष्ट्रांत काय परिस्थिति होती, हें सांगण्याइतकी माहिती उपलब्ध नाहीं. स्वतंत्र असा संप्रदाय वाढीस लागला होता हेंहि सांगणें कठिण आहे. राघवचैतन्य, केशवचैतन्य आणि बाबाजी हे त्या महाराष्ट्रसंप्रदायांतील होते किंवा इतरच कोठील होते हें ठरविण्यास कांहींच मार्ग नाहीं. तथापि, चैतन्य आणि तुकाराम या दोघांच्या चरित्रांत अंतर्बाह्य इतकें विलक्षण साम्य आहे कीं, परंपरेचें सादृश्य हेंच त्याला एकमेव कारण असावें, असें वाटूं लागतें. दोघांचीं जीवनचित्रें समोर ठेविलीं कीं "प्रज्वालितो दीप इव प्रदीपात्" अशीच भावना होते. ज्या एका गोष्टीनें तुकारामाचें वैशिष्ट्य महाराष्ट्रास अद्वितीय वाटलें कीं तो कीर्तन करितांना अदृश्य झाला, त्याचसारख्या प्रकारानें चैतन्यानें आपली लोकयात्रा संपविली. चैतन्य "तिरोधान" पावला अशी सर्वसाधारण मान्यता आहे. तुकारामाच्या निर्याणासंबंधीं नाना प्रकार कल्पिले गेले आहेत; तीच परिस्थिति चैतन्याच्या बाबतींत झाली आहे. दोघांचेहि पार्थिव देह सांपडले नाहींत एवढें मात्र खरें.[७] चैतन्य फाल्गुन पौर्णिमेला जन्माला आला; निर्याणासाठीं तुकारामानें तीच तिथि निश्चित केली. तुकारामाप्रमाणें चैतन्यालाहि देवानें बाळवेशानें भेट दिली.[८] दोघांच्याहि मुखीं नामसंकीर्तन व चित्तीं गीता-भागवत

६ **The Chaitanya Movement,** Kennedy, Calcutta, 1925, pp. 41–2; **Vaishnava Faith and Movement,** S. K.De, Calcutta. 1942,p.69.

७ परंपरागत मान्यता खालील श्लोकांत दिली आहे :—

"एवं गौडे नभसि जगतामीश्वरो गौरचन्द्रः। आविर्भूतः स्वभजनसुधां सर्वलोकेषु वर्षन्॥
वर्षान्नीत्वां वसुयुगमितान्नित्यनूत्नैर्विलासैः। अन्तर्धानं नृनयनगतां नित्यमूर्तिं निनाय॥"

Shri Chaitanya Mahaprabhu, Bhakti Pradip Tirtha, Calcutta 1947 p. 336.

८ Whilst this was going on, Chaitanya narrated to his companions an incident connected with his pilgrimage to Gaya. He said that when returning from that sacred place, he halted at a village named Kanai Nateala. Here a boy with heavenly effulgence came smiling towards him, and gave him a hearty embrace: but he soon disappeared." **Life of Chaitanya,** Vol. I Dewa Nath Ganguli, Calcutta, p. 17, 1898. पहा अभंग २२४२.

स्फुरंत असे. दोघांनींहि गोरगरिबांकरितां काबाडकष्ट करण्याची परोपकारसाधना केली होती. भिक्षापात्र अवलंबावयचें नाहीं आणि दिलेल्याचा संचय करावयाचा नाहीं, हें दोघांचेंहि आर्थिक तत्त्वज्ञान होतें आणि त्याचें प्रतीक म्हणूनच कीं काय दोघेहि कन्था बाळगीत असत. अर्थात् जो "पोसितो जगासी एकलाची" तो विश्वंभर आपली चिंता वाहतोच आहे, अशी दोघांचीहि अढळ श्रद्धा होती. सोनें आणि माती चित्तीं समान झाल्यामुळें धनादिकांची भेट पाठविणाऱ्या राजाची दोघांनींहि भेट घेण्याचें नाकारलें; राजाबरोबर गुंतणें हें बरव्यांत पडत नाहीं, याची दोघांनाहि खात्री होती. देवापाशीं मागावयाचें काय तर अहैतुकी भक्ति, हें दोघांचेंहि ठरून गेलें होतें. दोघेहि बहुजनांना साधी नीति शिकवीत असत आणि "देव जोडे याचसाठीं । आणिक ते आटी न लगे कांहीं ॥" असें जीव तोडून विनवीत असत. सहाजिकच दोघांनाहि शाक्तांचा सात्त्विक संताप येत असे. भेदाभेदभ्रम हेच खरे अमंगळ हें मूळ वर्म जाणल्यानें डोम असोत वा चांडाळ असोत दोघांनीहि त्यांना हृदयाशीं धरिलें. असो, हे गुणधर्म सर्व वैष्णव भक्तांत जरी थोड्याफार प्रमाणांत दिसतात तरी चैतन्य व तुकाराम यांची स्थूलमानानें तुलना करितां जसा अभंग-रचनेमुळें तुकाराम नामदेवाचा अवतार होता असें मानितात, त्याचप्रमाणें आचार-विचार रचनेंतील साधर्म्यामुळें तो चैतन्याचाहि अवतार होता कीं काय, अशी भावना होऊं लागते.

पंथाच्या चाकोरींतून सांप्रदायाच्या दायभागाकडे ध्यान देत जाणाऱ्यांना या साधर्म्यापेक्षां फरकच अधिक जाणवतील. चैतन्याचें तुकारामाशीं सादृश्य दाखविणें म्हणजे ज्या महाराष्ट्र भक्तिपरंपरेनें तुकारामाला कळस मानिला त्या परंपरेचें बंगाली चैतन्यपंथाशीं तादात्म्य कल्पिणें नव्हे. ती परंपरा स्वतःच्या जोमावर कणखर बनली. या ठिकाणीं आम्हांस बंगाली चैतन्यपंथांत भावनेच्या अतिरेकानें विकृति कशी बळावली याच्याशीं प्रयोजन नाहीं; चैतन्याच्या मूळ प्रकृतीचें साम्य बघावयाचें आहे. खुद्द चैतन्याच्याच व्यक्तिमत्त्वाचा विचार केला तर फरक भासतात तसे नसून उलट साधर्म्याचीच छटा दाट दिसते. "महाराष्ट्रीय भक्तिसंप्रदाय हा पूर्ण अद्वैती आहे, तर चैतन्यप्रभु हे भक्तिमार्ग, गोलांकार श्रद्धा, गोपींचें प्रेम वगैरे बाबतींत जवळ जवळ वाल्लभीय आहेत. पण त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा सिद्धान्त हा निंबार्काच्या द्वैताद्वैत सिद्धान्ताशीं जुळता आहे" असें सांगण्यांत येतें. सांप्रदायांच्या] कांटेरी रानांत खाणाखुणा न जाणणाऱ्यांनीं अधिक न शिरणें बरें. तथापि हें नमूद केलें पाहिजे कीं, चैतन्याला दीक्षा देणारा ईश्वरपुरी व त्याचा गुरु माधवेंद्रपुरी हे भागवताच्या प्रख्यात टीकाकार श्रीधरस्वामीप्रमाणें शांकरमताचे होते असें मानण्याकडे आधुनिक विद्वानांचा कल आहे. श्रीधरस्वामींची टीका बंगाली वैष्णवाप्रमाणें महाराष्ट्रसंप्रदायहि तितकीच महत्त्वाची मानितो.

ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

REFBK-0009778